СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

3

БЕРЕЗЕНЬ 1961

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Дарія Ребет, Володимир Стахів (суспільно-політична частина).

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V. München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67) Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag „BIBLOS", G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

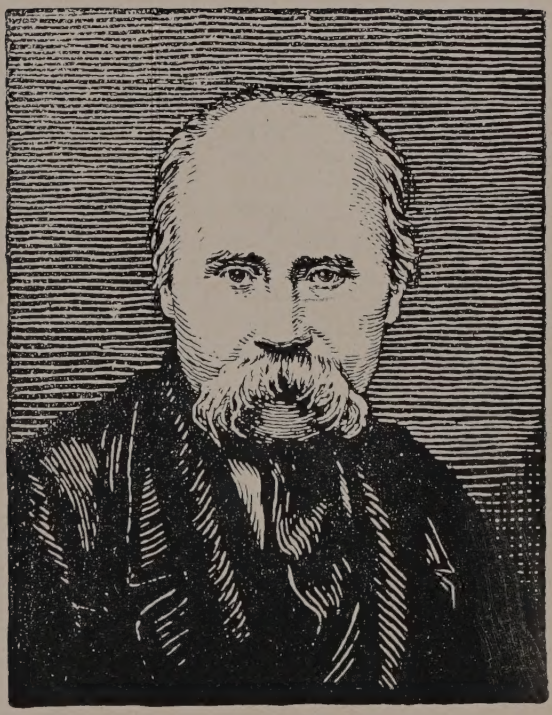

Т. Шевченко

Портрет роботи Василя Касіяна

ДО 100-ЛІТТЯ СМЕРТИ Т. ШЕВЧЕНКА

БОГДАН КРАВЦІВ: ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО В СОЦРЕАЛІСТИЧНІЙ ДІЙСНОСТІ

Про «радянське шевченкознавство» — визначення, яким безупинно жонґлюють підсовєтські літературознавці і що ним безкритично послуговується дехто вже й на еміґрації — говорити важко, а то й неможливо. Широкі фундаменти літературознавчої ділянки, що були закладені українською наукою в 20-их роках, з дотриманням загальнообов'язуючих наукових принципів та норм і започаткований у ті роки всебічний розвиток наукового вивчення творчости і біографії Шевченка в усіх їхніх ділянках та аспектах, були більшовицьким режимом знищені в процесі розгрому українських наукових сил і надбань 30-их років. Те, що було започатковане пізніше, в другий — за словами акад. О. І. Білецького — «період радянського літературознавства», уже на базі «справжньої марксистсько-ленінської науки про літературу», на назву наукового матеріялу здебільша не заслуговує, як це буде показано далі на конкретних прикладах, з посиланням на оцінки самих же таки підсовєтських дослідників і критиків.

Під нинішню пору ми ще й досі не маємо ні науково-критичного, ні хоч би тільки бібліографічного огляду розвитку і досягнень українського наукового шевченкознавства 20-их і першої половини 30-их років, представленого іменами таких дослідників, як акад. Сергій Єфремов, акад. Дмитро Багалій, Микола Плевако, Олександер Грушевський, Павло Зайцев, Володимир Міяковський, Ярема Айзеншток, Павло Филипович, Олександер Дорошкевич, Борис Навроцький, Олександер Багрій, Осип Гермайзе, Михайло Марковський, Михайло Новицький, акад. Олексій Новицький, Борис Якубський, Микола Яшек, Микола Геппенер, Петро Рулін та ін. Не зробили таких підсумків історіографи українського літературознавства у вільному світі, де такий огляд мав би бути покладений в основу дальшого розвитку шевченкознавства, і не були та не будуть зроблені ці підсумки і на Україні, де це не можливе з огляду на підневільні умови її існування.

Характеристичним прикладом советського трактування наукового доробку цих років може бути короткий уступ, присвячений цьому періодові розвитку літературознавства в Українській РСР в огляді

українського літературознавства за сорок років акад. О. І. Білецького, опублікованому 1957 р. в трьох різних версіях і в 1960 р. — в четвертій редакції. — «Це був, — стверджує акад. Білецький, директор Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, у першій версії свого «огляду» («Українське літературознавство за сорок років — 1917-1957, в-во АН УРСР, 1957), підписаному до друку 2 листопада 1957 р., — період шукань, період жорстокої внутрішньої боротьби. Проте, не зважаючи на всі ці збочення, ухили, явне і приховане шкідництво, деякі позитивні результати залишилися і від 20-их років. Ще далеко було від справжнього, наукового тлумачення творчости Шевченка, якого то оголошували поетом пролетаріяту (чи «передпролетаріяту»), доходячи до тверджень, ніби Шевченко для українського трудового народу був тим самим, чим Ленін для росіян (!), або, навпаки, що Шевченко так і не вийшов за межі дрібнобуржуазної стихії і українського націоналізму. Але все ж таки в окремих працях дослідників, які продовжували свою роботу і в наступні роки, з'явилися нові фактичні дані, а часом і вірні твердження, використані і розвинуті літературознавством наших днів. Такі, наприклад, праці О. К. Дорошкевича, О. В. Багрія, О. Навроцького, П. Филиповича та ін».

Але й ця оцінка шевченкознавства 20-их років, дана провідним підсовєтським літературознавцем, дійсним членом АН УРСР з 1939 р. і АН СРСР з 1958, сповнена необґрунтованих тверджень і неточностей (наприклад, з прізвищем видатного шевченкознавця Бориса Навроцького, що названий О. Навроцьким) і з промовчанням прізвищ і праць десятків знищених шевченкознавців, не витримала совєтської «проби часу» і зазнала ґрунтовних змін ще того ж таки 1957 р. В черговій версії цього ж огляду акад. Білецького, надрукованій окремим розділом п. н. «Літературознавство і критика» в II томі «Історії української літератури» (стор. 440-453) і апробованій до друку 12 грудня 1957 р., в цитованому уступі слова про «позитивні результати» замінено твердженням, що «цей перший період не був цілком безплідним»; згадку про те, що Шевченко для українців був тим, чим Ленін для росіян, викреслено, як надто небезпечну; ґрунтовно проредаґовано оцінку праць того часу, при чому викинуто слова про «вірні твердження» і вставлено замість них речення про те, що в цих працях «ставилися істотні проблеми шевченківського реалізму, його зв'язків з загальноросійським революційним рухом, зокрема з російською революційною демократією 60-их років»; згадку про О. Навроцького та ін. викреслено, замінивши її прізвищем Є. Шабліовського — і вже без «інших». В цій «перевіреній» редакції цей уступ огляду акад. Білецького наведений теж у версії, надрукованій у збірнику його праць «Від давнини до сучасности» (т. I, К., 1960, стор. 61-83).

Подаючи таку спотворено фрагментарну, неповну і викривлену картину українського шевченкознавства від 1917 до 1937 року, акад. О. І. Білецький не зумів (бо не міг) показати досягнень та успіхів прославленого ним за «науковий підхід», «наукове розуміння» і «наукове освітлення» другого періоду вже «радянського літературознавства» від 1937 до 1957 року. Все це 20-річчя в насвітленні акад. Білецького може бути показом убогости, обмежености і викривлення всіх, виконаних здебільша під його проводом шевченкознавчих досліджень і праць.

Ось як виглядає це двадцятиріччя вже «радянського шевченкознавства» в насвітленні акад. Білецького в першій, оригінальній версії його, цитованого вище огляду:

«Вивчення життя і творчости Т. Шевченка провадиться в кількох напрямках. Насамперед вивчаються рукописи та списки творів поета. Враховуючи досвід дожовтневих текстологів (І. Франко, В. Доманицький), радянські літературознавці, зосередивши всю рукописну спадщину, змогли подати тексти Шевченкових творів в найбільш відповідному до його авторської волі виглячі.

«Провадиться наукове вивчення біографії поета. Першим наслідком цієї праці є книга Дм. Косарика „Життя і діяльність Т. Г. Шевченка" — хронологічне зведення біографічних фактів.

«Суспільно-політичні і філософські погляди Шевченка, його революційна діяльність перебувають весь час під найпильнішою увагою істориків суспільної думки. Але з великої кількости дисертацій (як кандидатських, так і докторських), присвячених цим питанням і захищених у післявоєнний час, в пресі досі з'явилося лише кілька статтей в журналах та збірниках і двічі видано книгу Я. Д. Дмитерка (російською мовою).

«В галузі шевченкознавства, у визначенні ваги Шевченка в історії української літератури і літературного та громадського руху на Україні і в Росії слід відзначити працю Маріетти Шагінян (два видання 1941 і 1946 р.), кілька праць Є. Кирилюка, книгу І. Пільгука „Т. Г. Шевченко — основоположник нової української літератури". Важливі питання шевченкознавства розв'язуються в працях О. Білецького — про світове значення творчости поета, С. Чавдарова про педагогічні ідеї Шевченка. Питанням майстерности Шевченка, монографічному вивченню окремих творів присвячені книги Є. Ненадкевича „Творчість Т. Г. Шевченка після заслання", П. Приходька „Поема Т. Шевченка «Сон»" та В. Шубравського „Драматургія Т. Шевченка"».

Оце і все «радянське шевченкознавство» від 1937 до 1957 р., якщо не брати на увагу дуже побіжно згаданих далі «шевченківських конференцій», започаткованих 1952 р., які, мовляв, «значно посунули вперед шевченкознавство». Але й цього було, мабуть, забагато, бо

в другій версії огляду акад. Білецького ці уступи ґрунтовно перередаґовано: цілком вилучено питання суспільно-політичних і філософських поглядів Шевченка; викреслено згадку про російську працю Я. Д. Дмитерка, вилучено з українського шевченкознавства російську працю Маріетти Шаґінян; викреслено з реєстру шевченкознавчих праць досліди П. Приходька. Натомість доповнено цей реєстр не згаданими в першій версії огляду працями акад. Білецького: «Шевченко і світова література», «Російські повісті Шевченка» та «Шевченко і слов'янство». Поширено перегляд шевченкознавства в цій версії ще переліком того, чого не зроблено або що треба зробити: «І все ж досі не поставлено на всю широчінь вивчення поетичної майстерности Шевченка, його художньої методи, образности, ритміки, мелодики. Нема такої бази для вивчення стилю Шевченка, яким мусів би бути словник його поетичної мови... Потрібен ґрунтовний літопис життя і творчости поета... Потрібна повна бібліографія творів поета та літератури про нього...» (усі цитати з огляду акад. Білецького, надрукованого в «Історії української літератури», К., 1957, стор. 440-453).

На наведених повністю з першої версії огляду акад. Білецького і доповнених цитатами з другої версії його авторитетних свідченнях про жалюгідну відсталість «радянського шевченкознавства» можна б було і закінчити перегляд сучасного шевченкознавства в Українській РСР, доповнивши його щонайбільше даними про шевченкознавчі видання останніх трьох літ, 1958-1960. Але його твердження й дані, подавані дуже часто для затушкування деяких фактів і явищ або для їх свідомого перекручення, отже з метою дезінформації, вимагають багатьох коректив й уточнень. Зокрема потрібне встановлення справжньої наукової вартости зареєстрованих ним шевченкознавчих публікацій, абстрагуючись навіть від їх змісту, тобто від тих чи інших партійно-політичних настанов і тенденцій.

Приглядаючися по черзі до деяких з заторкнених акад. Білецьким питань і ділянок шевченкознавства, треба зупинитися найперше на справі наукового вивчення і встановлення тексту Шевченкових творів. Основна робота в цьому напрямку, започаткована колись Іваном Франком і Василем Доманицьким, була фактично здійснена в 20-их роках С. Єфремовим та М. Новицьким і доповнена потім Ол. Дорошкевичем у його виданні Шевченкових поезій 1933 р., і тільки на підставі проробленої ними наполегливої роботи, значить, на основі їхнього досвіду, могли появитися в 1939 році два перші томи академічної 10-томової повної збірки творів Т. Шевченка, тексти яких були опрацьовані за загальною редакцією проф. Бориса Якубського і при співпраці наукових співробітників Інституту літератури, М. Геппенера, М. Грудницької, Ф. Коваля, О. Назаревського та ін., і які фірмувала офіційна редакційна колеґія у складі: акад. О. Білецький, М. Геп-

пенер, Д. Копиця, акад. О. Корнійчук, проф. С. Маслов, проф. П. Попов, Ф. Редько, М. Рильський і акад. П. Тичина.

Проте, не зважаючи на всебічне використання роботи й досвіду знищених або репресованих шевченкознавців у ділянці Шевченкової текстології і на зосередження всієї рукописної спадщини Шевченка в Інституті літератури, в теперішньому «радянському шевченкознавстві» панує повний розгардіяш щодо застосовуваних ним принципів.

Яскравою ілюстрацією цього розгардіяшу можуть бути такі цитати:

В передмові до І тому згаданого академічного 10-томового видання 1939 року редакційна колегія стверджувала: «В це повне видання включено ряд новознайдених творів поета, а також ряд творів, що видавалися в спотвореному вигляді. Тут усі твори Т. Г. Шевченка вперше предстануть перед очі читача в автентичному перевіреному вигляді. Адже відомо, як до недавнього часу націоналістичні редактори й видавці фальсифікували твори великого поета, роблячи в них купюри чи прямі підробки, свавільно висмикуючи рядки з різних редакцій одного й того ж твору, застосовуючи хитроумні псевдонаукові принципи нібито „останньої редакції" тощо (підкр. наше — Б. К.), і підносили в коментарях свою націоналістичну інтерпретацію творів поета. Численність таких фальсифікацій ставила перед редакцією першого повного зібрання творів поета вимогу проробити наново всю підготовчу роботу, не беручи на віру й найменшої дрібниці. Отже всі тексти для цього видання наново перевірені за автографами або авторитетними друкованими джерелами» (цитата з І тому цього ж видання, АН УРСР, 1939, стор. V-VI).

Акад. О. І. Білецький, перший із членів редакційної колегії цієї повної збірки творів Т. Шевченка, обговорюючи у своєму, цитованому вже огляді «Українське літературознавство за сорок років» (К., 1957, стор. 24) «широке розгорнення праці» над цим виданням, підготовлюваним «до ювілейних днів» 1939 року, подав текст передмови цієї ж колегії в цілком іншому звучанні, викресливши до того ж із складу колегії прізвище одного з співробітників редакції цього видання — Миколи Геппенера, наукового працівника Інституту літератури. Цей текст в огляді акад. О. Білецького звучить: «Відомо, що царська цензура нещадно калічила і фальсифікувала твори Шевченка; фальсифікували і перекручували їх також буржуазні націоналісти, намагаючись вихолостити революційно-демократичний зміст творчости великого сина українського народу. Вони робили купюри або прямі підробки, навмисно висмикували рядки з різних редакцій одного й того ж твору; застосовуючи псевдонаукові принципи нібито „найкращої редакції" (підкр. наше — Б. К.), на ділі по-націоналістичному спотворювали і перекручували тексти

поета та протягували в коментарях націоналістичну інтерпретацію творів. Отже всі тексти цього видання перевірені за автографами або іншими авторитетними джерелами». Наведена совєтським академіком Білецьким цитата може бути одним із клясичних прикладів перекручування і спотворювання совєтськими науковцями первісних текстів: в ній додано речення про царську цензуру та націоналістичних редакторів, видавців перейменовано на «буржуазних націоналістів», замість «творів великого поета» вставлено слова про «революційно-демократичний зміст творчости великого сина українського народу», принципи «останньої редакції» замінено принципами «найкращої редакції» і в останньому реченні про «авторитетні друковані джерела» викреслено слово «друковані».

Але справжнього вершка в установленні наукових принципів для устійнювання тексту Шевченкових творів досягнув відомий підсовєтський шевченкознавець, доктор філологічних наук, керівник відділу шевченкознавства в Інституті літератури, Євген Кирилюк у своїй статті п. н. «Книга життя народнього», надрукованій у «Радянській Україні» від 9 березня 1960 р. Він поклав в основу текстологічних дослідів засуджений в 1939 р. акад. Білецьким та його колеґами як націоналістичний і псевдонауковий принцип ...останньої редакції твору, пишучи: «Націоналісти спотворюють текст „Кобзаря". Вони подають його виключно в ранніх, первісних редакціях. Відомо, що одним із основних принципів текстологічної науки є принцип останньої редакції, останньої волі автора (підкр. наше — Б. К.). Шевченко помер у віці 47 років, у розквіті своїх творчих сил, збагачений життєвим і творчим досвідом. Чому ж не брати до уваги ті поправки, що вніс він у текст останнього прижиттєвого видання „Кобзаря" 1860 року?»

Такий стан у ділянці вивчення Шевченкової текстології. Не кращий він і в дослідах життя та творчости поета, зареєстрованих акад. Білецьким у його огляді «радянського шевченкознавства».

Згадана ним книга пок. Я. Дмитерка, присвячена суспільно-політичним і філософським поглядам Шевченка, що «перебувають весь час під найпильнішою увагою істориків суспільної думки», видана російською мовою і двома виданнями, дочекалася дошкульної критики з боку Євгена Кирилюка, який у своїй доповіді на 5 науковій шевченківській конференції в березні 1956 р. в Києві про «Стан і завдання радянського шевченкознавства», збивши загальну заувагу про корисне та позитивне в ній, ствердив, що «разом з тим у ній чимало натяжок, необґрунтованих тверджень, фактичних помилок. Так автор багато уваги приділив висвітленню поглядів філософів і учених Мартина Тереховського, Олександра Шумлянського, Олексія Філомафітського, Данила Кавунника (Велланського), Тимофія Осиповського, в той час, коли ми навіть не знаємо, чи чув коли поет ці імена,

не кажучи вже про знайомство з їх творами. Багато написано про Сковороду, але конкретно не аналізуються висловлювання Шевченка про нього».

Так схарактеризував Є. Кирилюк книгу чи, точніше, брошуру Я. Д. Дмитерка. Але не вільними від закидів з боку підсовєтських шевченкознавців були і праці теперішнього їхнього лідера, самого ж таки Є. Кирилюка. Перша його праця про Шевченка (відповідний розділ у «Нарисі історії української літератури», виданому 1945 р. за редакцією його ж і проф. С. Маслова і засудженому постановою ЦК КП(б)У від 24 серпня 1946 р. за «перекручення марксистсько-ленінського розуміння історії української літератури» і за подання її «в буржуазно-націоналістичному дусі») була розторощена Іллею Стебуном у його статті «Проти ворожих теорій в українському літературознавстві» (зб. «Радянське літературознавство», 7-8, К., 1947, стор. 25-26) за розглядання творчости Шевченка, як «прямого продовження попередніх літературних традицій», за «нерозкривання» тих ідейно-творчих суперечностей, які були між Шевченком і консервативно-ліберальними українськими письменниками», за «фальсифікування і викривляння характеру тих суперечностей» в дусі Грушевського та його «школи», за «затушковування глибоких і принципових світоглядів і розходжень між Шевченком і Кирило-Методіївським братством» і т. д. Зокрема засуджував тоді Стебун Кирилюка за те, що «в розділі про Шевченка говориться, що він, як «політична постать», є «перший революціонер-демократ на Україні і в Росії» і що «в революційних прагненнях він іде далі своїх сучасників демократів — Бєлінського і Герцена». Враховуючи всі ці закиди, погрози і директиви, Є. Кирилюк «виправив свої помилки» у своєму критично-біографічному нарисі «Тарас Григорович Шевченко» (ДВХЛ, 1951), заатакувавши «буржуазних націоналістів, безрідних космополітів та вульґарних соціологів» за фальсифікування творів Шевченка і представивши Шевченка як російського націоналіста і загальноросійського письменника, який усім зобов'язаний єдино тільки «благотворному впливові найпередовішої російської культури і літератури». Свої погляди в цьому напрямку Є. Кирилюк розвинув особливо широко в найновішій своїй праці «Т. Г. Шевченко. Життя і творчість» (ДВХЛ, К., 1959, стор. 672+4). Аналіза цієї праці з погляду формально-наукового, її наукового апарату і використання джерел та літератури доводить, що й ця, сповидно наукова, праця є типовим советським псевдонауковим продуктом. Подібна своєю методою є і брошура цього ж Є. Кирилюка, видана Українським комітетом славістів з приводу славістичного з'їзду в 1958 р. у в-ві АН УРСР п. н. «Шевченко і слов'янські народи» (К., 1958, стор. 60+4).

Особливо виділив акад. О. І. Білецький у другій версії свого огляду (в «Історії української літератури», т. II, стор. 448) працю І. Пільгука

«Тарас Шевченко — основоположник нової української літератури» (в-во «Радянська школа», 1954, стор. 364), яка була «задумана, як посібник для студентів педагогічних інститутів і вчителів», і яка, мовляв, «переросла первісний задум і перетворилася в наукове дослідження творчости Шевченка в її зв'язках з українською народньою поезією та сучасними українськими й російськими письменниками». Ваги цьому «посібникові» мало надавати й те, що появився він «під загальною редакцією» дійсного члена АН УРСР О. І. Білецького. Цю книгу, не зважаючи на деякі її недоліки, оцінив позитивно, як «корисну і потрібну літературознавчу працю», підсовєтський літературознавець, кандидат філологічних наук О. Мазуркевич у своїй рецензії в «Радянській Україні» від 3 червня 1955 р. Аж ось в 1958 р., у збірнику Державного музею Т. Г. Шевченка «Питання шевченкознавства» (І, вид. АН УРСР, К., 1958) появилася на сторінках 130-134 ґрунтовна рецензія співробітника цього музею, видатного шевченкознавця Михайла Новицького, що був репресований у другій половині 30-их рр., перебував багато років у жахливих умовах концтаборів і повернувся на Україну щойно недавно. В цій рецензії М. Новицький довів на прикладі з книгою Пільгука, що він та інші дослідники «зовсім не вивчають літературних джерел поезії Шевченка, особливо поем письменника, мало працюють над архівними документальними матеріялами», що в книзі Пільгука «біографічні теми... не знайшли відповідного вияснення», і на трьох сторінках друку навів цілий реєстр зроблених Пільгуком прикрих фактичних помилок, неправильних дат та інформацій, які свідчать «про не зовсім сумлінне ставлення автора до фактичних даних», — і це стосується, як підкреслив М. Новицький, не тільки І. Пільгука.

У другій версії свого огляду акад. О. І. Білецький дав перелік шевченкознавчих праць О. І. Білецького, тобто своїх власних. Усе це здебільша журнальні або газетні статті, передруковані в трохи зміненому вигляді і під дещо зміненими назвами з різних видань українською і російською мовою, починаючи з 1939 року. З огляду на стаж і становище їх автора критичної оцінки вони не зустріли, і тому на цьому місці теж треба з'ясувати реальні заслуги акад. Білецького перед «радянським шевченкознавством». За перших 30 років своєї літературознавчої і критичної діяльности, починаючи від 1909 р. до 1938 р., професор і потім академік О. І. Білецький не опублікував, як показує «Бібліографія наукових праць акад. О. І. Білецького», надрукована в II томі його збірки «Від давнини до сучасности» (К., 1960), ні однієї праці, ні навіть статті про Шевченка, хоч дав за той час десятки статтей про Тургенєва, Толстого, Некрасова, Пушкіна, Ґорького. Першою його роботою про Шевченка була стаття «Шевченко і російська література», надрукована в «Комуністі» від 10 березня 1938 р. За нею слідували популярні газетні статті, друковані протягом ювi-

лейного Шевченківського 1939 р., і виголошена того ж року доповідь «Шевченко і світова література» (передрукована 8 разів різними мовами в 1939 р.). До теми Шевченка Білецький вернувся в 1944 р. (130-річчя Шевченка!) і в 1948 році, виступивши з статтею «Русские повести Т. Г. Шевченка» в альманаху «Советская Украина» (I, 1948, стор. 217-230) і передрукувавши її в інших російських виданнях. Українською мовою ця стаття п. з. «Російська проза Т. Г. Шевченка» появилася щойно у збірнику праць «Від давнини до сучасности» (т. II, К., 1960, стор. 231-256). Ця остання стаття є показовою для наукової методи академіка О. Білецького. Не згадуючи ніже словом про те, що першу наукову аналізу цих повістей з описом автографів дав акад. С. Єфремов у своїй розвідці п. н. «Спадщина Кобзаря Дармограя» («Україна», 1925, кн. 1-2) і що позитивно зацікавилися ними і почали їх вивчати такі українські дослідники, як акад. А. Лобода, Я. Айзеншток, Ол. Багрій, Б. Навроцький, В. Державин та інші, акад. О. Білецький «відкриває» українським і російським читачам Кобзаря Дармограя, як підписував ці свої твори Т. Шевченко, і його спадщину, атакуючи... українських націоналістів за те, що вони «не могли примиритися з фактом звернення Шевченка до російської мови і немало доклали зусиль до того, щоб репутацію повістей, як вельми слабких творів, похитнути» (там же, стор. 236). Ще треба згадати, що акад. О. Білецький є разом із О. Дейчем співавтором нарису «Тарас Григорович Шевченко. Літературний портрет» (ДВХЛ, К., 1958, стор. 205+3), популярної публікації, що була перевидана російською мовою п. н. «Т. Г. Шевченко, введение в изучение поета» (Москва, 1959) і яка не відбігає своїми тенденціями від інших шевченкознавчих публікацій в СРСР, представляючи великого українського поета, борця за визволення України з-під московської неволі, як українсько-російського «революційного демократа», що «не відчував ніякої межі між собою і передовою російською літературою».

З інших, згаданих в огляді акад. О. Білецького публікацій нарис Шевченкової драматичної творчости пера В. Шубравського не подає нічого нового. Використовуючи дослідження в цьому напрямку літературознавців 20-их років, зокрема Петра Руліна, він промовчує їх. Деяке значення має і згадана, чисто формального характеру, без глибшої аналізи студія одного з старших шевченкознавців, Євгена Ненадкевича «Творчість Т. Г. Шевченка після заслання — 1857-1858» (ДВХЛ, К., 1956, стор. 104+4) і зокрема його опубліковане пізніше дослідження «З творчої лябораторії Т. Г. Шевченка. Редакційна робота над творами 1847-1858 років» (в-во АН УРСР, К., 1959, стор. 223+3).

Не згадав акад. Білецький ні словом реклямованої свого часу як найбільше досягнення «радянського шевченкознавства» книги, виданої офіційним Архівним управлінням МВС Української РСР п. з. «Т. Г. Шевченко в документах і матеріялах» (Держ. в-во політ. літ. УРСР,

К., 1950, стор. 514+2), що була упорядкована О. Юрченком та А. Грінбергом і вийшла за редакцією Д. Д. Копиці. Таємницю цього незгадання розкрив частинно Є. Кирилюк у своїй доповіді під час п'ятої наукової шевченківської конференції в березні 1956 р., ствердивши, що цей перший крок у напрямі публікації документів про життя, творчість і революційну діяльність Шевченка «був не зовсім вдалий» і «критика вказала на чимало серйозних, істотних хиб у названому виданні, а багатьох хиб і не вказала». При цьому Є. Кирилюк навів такий факт: «На стор. 72 під № 18 опубліковано документ-прохання Шевченка до ради імператорської академії художеств, в якому читаємо: „... Желая получить звание академика, почему представляю при сем свои работы..." Документ опублікований з посиланням на фонд: «Інститут української літератури, інв. № 1392, ч. 42». Знаходимо цей документ і в ньому: „... Желая получить звание художника, почем представляю при сем свои работы..."». Із невказаних Є. Кирилюком «хиб» (точніше, грубих фальшувань документів про життя і творчість Шевченка) можна б навести на цьому місці одну з найяскравіших: на стор. 114, в документі під № 66 (витяг з доповіді начальника «III Отделения», О. Ф. Орлова Миколі I) пропущено цілий уступ такого змісту: «С любимыми стихами в Малороссии могли посеяться и впоследствии укорениться мысли о мнимом блаженстве времен гетьманщины, о счастии возвратить эти времена и о возможности Украйне существовать в виде отдельного государства...» (цитуємо за матеріялами, опублікованими М. Новицьким в «Україні», 1925, кн. 1-2, «Шевченко в процесі 1847 року і Шевченкові папери», стор. 60). Цього роду «хиб» у публікації Архівного управління міністерства внутрішніх справ УРСР, поза всяким сумнівом, багато більше.

На цьому місці треба також торкнутися висловленої дуже делікатно акад. О. Білецьким вимоги, що «потрібна повна бібліографія творів поета та літератури про нього». Висловлюючи цю вимогу, акад. Білецький посоромився, мабуть, згадати, що в межах його огляду, ще в 1955 р. були видані в Харкові в-ом Книжкової палати УРСР і під фірмою Державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка при міністерстві культури УРСР «бібліографічні матеріяли на допомогу вивченню життя і творчости» п. н. «Т. Г. Шевченко — 1814-1861» (стор. 57+3). Ці «бібліографічні матеріяли» не тільки «надзвичайно бідні своїм змістом», як їх схарактеризував Є. Кирилюк, а просто є глумом з бібліографії і науки взагалі. Там, у розділі «Основні радянські видання творів Шевченка» подано тільки публікації повних збірок творів, почавши від 1949 р., і тільки публікації 4 поем з 1939 р. В розділі «Радянське літературознавство про Т. Г. Шевченка» зареєстровано тільки деякі статті і праці, опубліковані від 1949 р., і з давніших — тільки праця М. Шагінян, видана 1946 р., а в розділі «Т. Г. Шевченко в художній літературі» — тільки нариси, поезії та опові-

дання, почавши від 1944 р. Цей «бібліографічний показник» повністю підтверджує слова Є. Кирилюка про те, що «особливо занедбано бібліографію»; але і Є. Кирилюк промовчує, що так, як названі «бібліографічні матеріяли», виглядають і інші бібліографічні показники в Українській РСР.

Ще треба згадати на цьому місці темпи публікування в Українській РСР повної збірки творів Т. Г. Шевченка. Із заплянованої ще 1936 року до 125-річчя з дня народження поета 10-томової повної збірки вийшли в 1939 році тільки два томи з поезіями, I і II. З невідомих ближче причин обидва ці томи були вилучені з бібліотек, головні редактори їх, Борис Якубський і Микола Геппенер, були викреслені з усіх згадок у літературознавчій літературі і, мабуть, зазнали прикростей. Ці томи були наново опрацьовані («доповнені і виправлені») і видані: I — в 1951, другий — в 1953 р. Третій і четвертий том цього видання з драматичними і прозовими творами були видані 1949 р. Щоденник був виданий 1951 р., не зважаючи на те, що він уже появився за редакцією С. Єфремова в 1927 р., а VI том з листуванням Шевченка був опублікований щойно в 1957 р., хоч усе листування було зібране, опрацьоване і підготоване до друку в 1927-1928 рр. Видання чотирьох останніх томів щойно готується і ледве чи буде здійснене до 1964 р. — стоп'ятдесятріччя з дня народження Шевченка.

Деяке значення мають збірники праць наукових Шевченківських конференцій, друковані з 1952 року, що їх досі появилося дев'ять. Але вміщені в них матеріяли, як і вся інша шевченкознавча підсовєтська продукція, є публіцистичного характеру, і присвячені вони, з одного боку, поборюванню «буржуазних націоналістів», а з другого боку — офіційним і обов'язковим темам зв'язків Шевченка з російськими «революційними демократами» і російською літературою.

Все ж таки в цих збірниках є чимало матеріялу, особливо з ділянки Шевченкової поетики і мови, який матиме деяку вартість для дальших дослідів. Це статті Л. Стеценка, М. Коцюбинської, П. Петрова, М. Бойка та інших.

Для повноти огляду сучасного шевченкознавства в Українській РСР треба також назвати видатніші видання з цієї ділянки, що появилися наприкінці 1957 р. і в наступні роки до 1960 включно.

Видана 1957 р. книжка І. Д. Назаренка «Світогляд Т. Г. Шевченка» (ДВХЛ, К., стор. 242+2) є типовим совєтським вульґаризаторським «дослідом», в якому і сам Шевченко, і його ідеї насильно натягаються до викомбінуваного совєтськими літературознавцями образу Шевченка, як соцреаліста, революційного демократа і пропаґатора «революційного єднання всіх слов'янських народів на чолі з великим російським народом». Коментарі до Шевченкової позитивної оцінки Мазепи і негативної Хмельницького, як і всі міркування про «атеїстичні погляди Т. Г. Шевченка», безпорадні і просто сміховинні. Обов'язкові напади на українських «буржуазних націоналістів» — безглузді.

Трохи поважніше виглядає публікація Д. Іофанова «Матеріяли про життя і творчість Тараса Шевченка» (ДВХЛ, К., 1957, стор. 235+5), що мала б бути продовженням публікації «Т. Г. Шевченко в документах і матеріялах» (К., 1950). Але й тут матеріяли підібрано тенденційно, як це показує розділ «Т. Г. Шевченко в неопублікованому листуванні П. О. Куліша», який має довести, що «наклепницькі випади Куліша проти Шевченка в 70-90-і роки минулого століття обумовлювались не „романтичною незрівноваженістю" натури Куліша, як це намагалися пояснити деякі історики літератури, а реакційною ідеологією його». Майже третину книжки займають матеріяли до історії спорудження пам'ятника Шевченкові в Києві. Цінні в цьому виданні деякі репродукції автографів Шевченка.

1958 рік позначився в шевченкознавстві УРСР виданням двох збірників із спогадами сучасників Шевченка про нього. Перший — це книжка «Спогади про Шевченка» (ДВХЛ, К., 1958, стор. 653+3), упорядкована А. І. Костенком (реабілітований 1956 р.), з його ж вступною статтею і коментарями. У збиранні матеріялів до цього видання брали участь співробітники музею Т. Г. Шевченка, між ними М. Новицький, проте весь матеріял був підібраний з намаганням показати, що «Шевченко цілком належав до революціонерів-демократів», і поданий він з багатьма купюрами, тобто з пропущеннями невигідних місць. Не ввійшло теж до збірника багато матеріялів, протилежних до проведеної в його упорядкуванні тенденції, і це у великій мірі зменшує вартість даної публікації. За подібними принципами був теж виданий уже Державним музеєм ім. Т. Г. Шевченка, у видавництві АН УРСР і другий збірник: «Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників» (К., 1958, стор. 436+4), з багатьма ілюстраціями, упорядкований окремою колегією, до якої, крім головного упорядника, В. Х. Косяна входили теж А. І. Костенко і М. М. Новицький. Книга зредагована вже більш науково, має вичерпні коментарі і бібліографію. Але й тут матеріяли підібрано тенденційно, що зрештою зазначено відкрито в передмові упорядників, мовляв, «окремі матеріяли П. Мартоса, В. Аскоченського, Д. Селецького, П. Куліша та інших сучасників не могли бути повністю використані, бо в них автори, виходячи з своїх клясових позицій, викривляють характер і діяльність народнього поета».

В тому ж 1958 році Ґорковське книжкове видавництво випустило другим, зміненим і доповненим, виданням збірник «Т. Г. Шевченко в Нижнем Новгороде», що охоплює статті і матеріяли до періоду перебування Шевченка в Нижньому Новгороді (з 20 вересня 1857 до 8 березня 1858). В цьому виданні, як і в інших, багато фактичних неточностей. Зокрема викликали заперечення офіційних критиків (О. Дейча і В. Шубравського) твердження І. Єрмакова, що Шевченко, як революціонер-демократ, зформувався тільки після заслання, і висловлена ним же думка, що до заслання Шевченко своїми атеїстичними

поглядами «не піднявся до висоти матеріялістичного просвітительства Бєлінського».

З публікацій 1959 р. треба відзначити ще видану Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка при АН УРСР книжку Ю. О. Івакіна «Сатира Шевченка» (К., 1959, стор. 334+2), в якій започаткування дослідження сатиричної творчости Шевченка віднесено до 1937 року (стаття Л. Сукачова в «Літературній критиці», ч. 3 за 1937 рік), не зважаючи на те, що з цієї ділянки були опубліковані праці ще в 20-их роках (наприклад, стаття В. Державина про гумор Шевченка — у збірнику «Шевченко», І, 1928). Другою важливішою публікацією 1959 р. є впорядкований В. Анісовим і Є. Середою «Літопис життя і творчости Т. Г. Шевченка» (ДВХЛ, 1959, стор. 457+3) з цінним додатком про бібліотеку Шевченка. Видання знецінене тим, що до нього включено масу дат із «суспільно-політичної обстановки», які ніякого стосунку ані до життя, ані до творчости Шевченка не мають і не могли мати ніякісінького впливу на формування його світогляду. Ця публікація є поширенням первісного варіянту, опублікованого в 1938-1939 рр. у «Літературній критиці».

З шевченкознавчих видань 1960 року треба згадати колективну працю викладачів Одеського університету, Г. А. В'язовського, К. Ю. Данилка, І. М. Дузя, М. О. Левченка, А. В. Недзвідського і В. З. Нестеренка, п. н. «Тарас Григорович Шевченко» (видання Київського університету, К., 1960). Це мала б бути спроба нового наукового опрацювання біографії Т. Шевченка; але, як показує Василь Косян, завідувач відділу Державного музею ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, у своїй рецензії на це видання в «Літературній газеті» від 20 січня 1961 р., висвітлення біографічних дат і подій у цій біографії — бліде і непереконливе, її твердження та висновки дуже часто недоведені, базовані не на першоджерелах, а на другорядних матеріялах, і тому «сторінки книги рясніють фактичними помилками — неточними датами, перекрученими фактами, прикрими описами, а то й вигаданими епізодами, яких насправді не було в житті Шевченка».

Цю дошкульну характеристику почину групи одеських шевченкознавців у напрямку створення «наукової біографії Шевченка» можна застосувати в загальному до всього підсовєтського шевченкознавства. Виховувані і вишколювані для натягання та перекручення фактів і насвітлювання біографії та творчости письменників тільки з дозволених офіційно аспектів, дослідники і науковці мусять оперувати фактичними помилками і вигаданими епізодами. Такий стан переконливо підтверджує висловлену колись покійним Миколою Глобенком у статті «Заборонена правда» («Українська думка» від 6 березня 1952) оцінку, що в сучасній Україні, за більшовицького режиму, де «правду про поета заступають вигадки» і де за накинутими, мертвими формулами «розпливається, зникає жива постать Шевченка», — наукове шевченкознавство не можливе.

БОГДАН БОЙЧУК

КРИВИЙ ТАНЕЦЬ

на очі ніч пустила, мов гадюки, вії,
і місяць заклинав дерева і кущі;
сердиті стопи безнастанно били
у чорний барабан
землі —
«к р и в о г о т а н ц я й д е м о
на вигнутих плечах ломив сорочку
заплетений між коси землетрус;
і сипали дівчата з пісні в пісню
коралі уст —
к і н ц я м у н е з н а й д е м о»
а ноги кликали, щоб троє немовляток,
які росли кілками у шорсткій траві:
над ранком замотали в болі лона
заклятих місяцем
синів.

ІНДІЯНСЬКЕ ЛІТО

Минуле підмиває голосінням хату,
яку повісили на чотирьох ногах
сушити на зелених дріжджах мочарів
шорстке волосся очерету.

Минуле простягається з відкритими грудьми,
де замість серця:
там колись корила воля камінь
кору вгинала бистрим косам рік
і стріли розпинали на землі
кошлатих буйволів.
Тепер: долонею твердого асфальтового шляху
вистукує кілком сліпе майбутнє,
і часом ринуть на пожовклі вечори дощі.

Е. Е. КАММІНҐС: ORIENTALE

1

я говорив до тебе
усмішкою і ти не
відповіла
твої губи є як
малинова музики струна
Ходи сюди
О моя, хіба життя не усміх?

я говорив до тебе
піснею і ти
не слухала
твої очі є як ваза
тиші божественної
Ходи сюди
О моя, хіба життя не пісня?

я говорив
тобі душею і
ти не дивувалася
твоє обличчя є як мрія замкнена
у білих пахощах
Ходи сюди
О моя, хіба життя не є любов?

я говорю
тобі мечем
і ти мовчазна
твої груди є як гріб
м'якіший за квітки
Ходи сюди
О моя, хіба життя не смерть?

2

худі свічки голодні в
тиші а
бронзовий бог
сміється з-між зеленороздратованих

димів з очей розбитих
звук
грудей що душаться й тваринне
плазування

здирає руки пурпурна
тем-
рява
і

віруючий
розпростертий в корчійній тіні
лежить

ридаючи

у похоті

3

моя любове
твоє волосся є царство
якого цар є темрява
твоє чоло є втеча квітів

твоя голова є скорим лісом
повним сплячих птахів
твої груди це рій білих бджіл
на гілці твого тіла
твоє тіло для мене це Квітень
в раменах якого є прихід весни

твої стегна є білі коні запряжені в повозі
королів
вони є дотиком надхненного співця
між ними є завжди лагідна пісня

моя любове
твоя голова шкатулка
холодної перлини твого розуму
твоє волосся є борець
невинний від невдачі
твоє волосся на моєму рамені це військо
з перемогою і сурмами

твої ноги є дерева мрій
яких овоч є сама нажива забуття

твої губи є сатрапи в пурпурі
в цілунку їх є злука королів
твої руки
святі
що є господарями до ключів твоєї крови
твої ноги в суглобах є квіти в вазах
із срібла

в твоїй красі є дилема флейт

твої очі є зрада
дзвінків зрозуміла крізь відблиск

4

слухай
кохана
я мріяв
і здавалося ти думала
уникнути мене і зробилась великою
лілеєю похиленою на
зухвалі
води але я був свідомий
запаху і я приїхав верхи
конем з порфіру прямо в
води і заїхав вниз червоний
кінь навіжено іржав з розбитої в скалки
піни зловив тебе і притиснув на
свої уста
слухай
кохана
я мріяв і в моєму сні ти мала
бажання відіпхнутись і зробилася
малою пташкою і заховалася
на дереві струнного мармуру
з далекої дороги я пізнав
пісні й приїхав
верхи на багрянім заході
розчавлюючи ніч легенько
із неможливої потрясеної
вежі я схопив
тебе я натягнув тебе
зломив тебе на власній крові
слухай
кохана я мріяв
я думав ти була б обманила
мене й зробилася зорею в царстві
неба
крізь день і простір я все бачив як ти закривала
свої очі і я приїхав верхи
на тисячі червоних роках вгнутих болями
і я провадив їх хитаючись перед
престолом і
як вони злякалися від автомата місяця із

світлої руки захмуреного бога
я зірвав тебе
як малі селяни для своїх дівчат зривають яблуко

5

для тебе
спалюю я ладан
і миска тріскотить
над примерком ростуть червоні олівці

пливуть спіралі запаху
а миска
клекотить
і мерехтіння зір

і хуртеча форм
чудова з неокресленим квітінням,
повітря є
глибоке від бажаних квітів

я думаю
ти любиш ладан
бо в двозначних тьмяних прагненнях
ліниво-ніжних полетів

твоєго усміху піднявся непорочний
смуток
твого волосся
зрівноважені літанії хвилюють

для тебе спалюю я
ладан, над сивим димом
натягаючись мої уста є невиразні від
екстази мої легені б'ючись вдихають

повільну
м'яку
квітку
краси твоєї, моє серце віднайшло тебе

для
якої я
палю
альбанум

Переклав Богдан Бойчук

ЮРІЙ ТАРНАВСЬКИЙ: **ШЛЯХИ**

(Продовження)

Я відчував тихо сором чи відразу до Герберта, хоч хотів його бачити, і тепер, коли він підходив до мене (я стояв обличчям до нього, чуючи гладкий, твердий сніг під підошвою, обернувшись на його крик, коли йшов у місто, думаючи: «Чи він закличе, чи ні», бо він спізнився у школу, і я теж, але він прийшов після мене, і ми ще не бачилися від учора), я все ще чув поганий смак в роті і слабість, як брак крови в тілі, і коли дивився на нього, пригадав собі, як він блював, стогнучи, і мені хотілося спати і забути про те, що було.

Він підійшов до мене, стаючи більшим із кожним кроком, і я чув, як сніг скрипів під його черевиками, як цукор у роті, і не сказав ні слова і не подивився мені в очі, а кудись в місто, через мене.

Ми пішли мовчки.

Світило сонце, і сніг був зелений і жовтий місцями, як цяцьки на ялинці.

Я не знав, що казати, і відчував, що слова зайві.

— Я підлий, — сказав тоді Герберт, і це немов вдарило мене.

— Чому? — спитав я.

— Я не мусів пити.

— Чому ні?

— Бо пиття не дає нічого. Але це ніщо. Я не мусів був пити із Калькройтом.

— Тому що ви сперечалися?

— О, ні! А властиво... так, тому. Властиво тому, бо коли я пив із ним, я наплював на те, в що вірю і що проповідую.

— Всі п'ють, — сказав я скоро, не розуміючи його вияснень, — пив я, пив Калькройт, пив ти, пило багато людей. Сьогодні люди люблять пити.

— Так, але бачиш, багато людей п'є за звичкою, а ми пили з відчаю, а я сказав, що відчаю немає, а сам пив.

— Тоді ти підтверджуєш те, що казав Калькройт. Він мав рацію.

— Ооо, — закричав Герберт і став на місці, — ти не розумієш мене. Так, є відчай, я не заперечую, але він безпідставний, тому, що влас-

тиво його немає, тільки ми творимо його самі, уявляємо собі його. До чорта! Зрештою мені не йдеться про відчай, бо його немає, але я захитався, я наплював на себе, і знав це! Калькройт знав це! Ти думаєш, що він пив тільки так собі? Він пив навмисне, взяв тебе й мене, щоб впоїти нас, щоб зробити нас такими, як він.

— Звідки ти це знаєш?

— Я знаю! Я пам'ятаю, як він раз казав, що немає таких людей, як він, і тому він нещасливий. Він хоче, щоб ти і я стали такими, як він: щоб ми ненавиділи життя, мучилися, не робили нічого, лише плакали так, як він.

— Він робить, — сказав я, — він ліпить.

— Ліпить? Чорта ліпить! Він ліпив колись, а тепер тільки п'є і плаче.

— Тобі тільки так здається, — сказав я, — ти перебільшуєш. І чого було б йому робити нас п'яницями?

— О, ти не знаєш Калькройта, він хитрий, такий, як жінка.

— Він твій товариш, — сказав я, — ти познайомив мене з ним.

— Ах, — сказав Герберт, — я помилився, я розповім тобі колись про це, але ти уважай, краще не зустрічайся з ним.

Я засміявся: «Ти так говориш, як батько!»

Герберт замовк.

Ми проходили повз будинок суду, і я побачив, як між лапами кам'яних левів, надщерблених кулями, видніли білі калюжі снігу, як молока. (Під кінець війни два юнаки відбивалися тут із скорострілом. Вони стріляли довго, аж їх постріляно з даху — в плечі з автомата. Їхні тіла лежали не рухані цілу ніч, тільки хтось написав червоною фарбою, як кров'ю «Так вмирають герої» на стіні над ними, і цей напис ще довго був на стіні, коли вже їх не було, і війна закінчилася, і люди забули про них).

— Ходи, підемо поглянути, що там на дошці, — сказав я до Герберта, удавано спокійно, і він пішов за мною, і ми вибігли сходами нагору і увійшли в теплий, чорний коридор з високою стелею.

На дошці були прізвища, які не говорили нічого, і справи не були цікаві; я прочитав: крадіж, крадіж, крадіж — ніяких вбивств, ніяких великих процесів.

— Сядемо тут? — спитав Герберт.

— Добре, — сказав я, і ми сіли на велику чорну лавку, між гладкими мармуровими стовпами, проти головних дверей, але ще далеко від них і в темряві, так, що вона прикрила нас.

На стіні над нами була намальована судна рада старих германців: бородаті старці, червоні, з білими, як клуби пари, бородами, серед розлючених дерев, і на малюнку лежала біла, тята ґратами поруччя від сходів, картка денного світла.

— Як тут добре, — сказав я.

Герберт мовчав, дивлячись на картину, обернений боком на лавці, спершись плечима на бічне поруччя.

— Слухай, — сказав він пізніше, коли мій голос розливався в тиші і темряві між стінами, — я мушу розповісти тобі про Калькройта.

— Що розповісти?

— Ну, як ми зустрілися... І взагалі про нього. Я мав нагоду пізнати його і зрозуміти.

— Добре, — сказав я, сівши вигідно на лавці, а Герберт тоді став розповідати: шукаючи слова і говорячи поволі. (Я тільки бачив білу пляму його обличчя і волосся і чув значення його слів).

— Я приїхав сюди ще на початку попереднього року, після того, як вийшов з лікарні. Ти тут перший рік, а я вже другий.

— Я знаю, — сказав я тихо, не перебиваючи його.

— Було літо, як я приїхав, — говорив далі Герберт, — але саме падав дощ, і мені в пам'яті лишився той холодний день, із чорними опуклими спинами доріг, і тверде почуття стиснутого в кулак шлунка і повільности в костях. Мій батько мав тут знайомих і писав до них, і вони ждали мене. Я мав жити в окремій кімнаті, а їсти в них. Я пам'ятаю, як місто видалося мені безкраїм, густим, як бібліотека, наповнена книжками, і мені здавалося, що я звідси ніколи не вийду і що це кінець мого блукання, — неприємний кінець, але кінець, — і чомусь сон висів в моїй крові, і я шукав вулиці (де вони жили) повільно, майже байдуже, знаючи, що знайду її, без ніякого бажання врешті її знайти. Я відчував (не думав про це), що мусітиму піти в школу і записатися, мабуть тому я позіхав і був важкий і байдужий, і це мабуть на згадку про нове життя, науку, професорів.

На вулицях бігали люди, сховавши голови в ковніри плащів, наставивши високо плечі, як дошки. Дощ лився мені за ковнір, і моє волосся було, як болото: мокре, липке, і я чув на шкірі холодні, довгі струмені води.

Я знайшов будинок, де вони жили, питаючи самотніх людей тихо, несміливо, і коли я увійшов у кімнату, повну м'яких меблів серед тихого присмерку, мене зустріла жінка: низька на зріст, літня, але із здоровим обличчям і свіжими, як у молодої дівчини, устами.

— Пані Маєр? — спитав я.

— Так, заходь, — сказала вона мені, я відчув оте «заходь», і стало холодно у мене в середині, і я зробив обличчя чорним, але потім, коли вона далі до мене говорила, м'яко й тепло, мені нараз стало приємно, що вона каже мені «ти», немов щось таємне було між нами, і моє обличчя знову розгладилося, і я дивився сміливо в її очі, і від цього тепер було тепло в середині, як в ліжку.

— Як їхалося? — спитала вона мене, коли я вже сидів, скинувши плащ, і ждав чогось відрухово, бо знав, що вона мусіла показати мені мою кімнату.

— Добре, — сказав я, — дякую.

— А тобі довго треба їхати?

—О, десь приблизно чотири години.

— О, — сказала вона і замовкла на хвилину, а тоді, знайшовши нове питання, спитала: «А то у вашім місті немає гімназії?»

— Єєє, — сказав я, протягуючи слово довго, як мед, аж воно розтягнулося в повітрі і урвалося тонкою ниткою, і я знав, що вона зараз питатиме знову, усміхнувся так непомітно і зупинив очі твердо на її устах.

— А чого ти приїхав сюди? Погана школа?

— Ні, — сказав я, — школа добра, та я не хотів туди ходити.

— О, — сказала вона, а потім додала: «А це чому?»

Я усміхнувся: «Я мав неприємності і мусів виїхати з міста».

— Неприємності? — спитала вона і усміхнулася засоромлено.

— Так, — сказав я, і тоді чітко прочитав їй в обличчя слова, як магічне слово, слідкуючи за виразом її шкіри й очей: — «Я повісився, але мій батько знайшов мене, і тоді я був у лікарні кілька тижнів».

Вона не сказала нічого, тільки закрила очі на хвилину; я чув, як вона ковтнула слину, видаючи короткий, глухий звук, як камінь, який падає у воду, а потім, відкривши очі, відвернула своє обличчя від мене, ховзаючись зором по стінах.

Я сидів застиглий, слухаючи, як дзвеніла мовчанка в повітрі єдиною солодкою струною, і мені було гарно, немов зараз я став чимсь кращим, вищим від неї, і я, з усмішкою на устах, дивився на неї з-під опущених повік.

Згодом вона повела мене до моєї кімнати, говорячи вже менше і холодніше, крізь кілька темних покоїв, повних ліжок і крісел, як німих, куняючих людей.

Кімната мала двоє дверей: одні виходили прямо на коридор. (Ти могтимеш приходити пізно, — сказала вона мені), чорні на яснім, білім папері стіни, а вікно було мале, і з нього сіріло небо, просякаючи крізь густі фіранки, як болото.

Коли вона вийшла, закривши за собою двері, я зачекав хвилину і оглянувся навкруги, думаючи: «Серед цих стін багато випадків я переживу і багато нових речей навчуся, і змінюся багато. І оці стіни стануть мені близькі, і цей стіл і ліжко, і багато ночей я просплю тут, снючи про різне, засинаючи із різними враженнями і журячись різними дрібницями. Але одного дня я залишу оці стіни і це ліжко, як і всі бажання і жури, і нові переживання ждатимуть мене і лежатимуть переді мною таємницями, а все, що було, буде абсурдне і глупеньке, як оголошення чи новини в старих газетах».

Але чомусь я відчув, що в моїх грудях було твердо і повно, і я не кинувся на ліжко, навіть не розглянувся по кімнаті, а сів за стіл, спершись об спинку крісла, говорячи: — «Герберте, ти мусиш бути таким, як хочеш, мусиш бути спокійним і холодним, і мусиш робити те, що

собі накажеш, мусиш робити ранком і вечором руханку, вчитися, читати, різьбити! Ти мусиш, чуєш, мусиш!»

Тоді, відчуваючи, як мої слова впали на мене камінням, і що я не могтиму зрушити їх, немов відчуваючи, що я вже виконав все те, що собі наказав, я став на ноги, пішов до вікна і відчинив його широко як книжку.

Мені в обличчя полилося, як вода, холодне, сіре повітря із гострими, як голки, краплинами водяного пилу, і в очі впали плоскі картини мокрих дахів і чорних димарів, і далеко сірих таборів руїн, і мої груди стали ясними, як довгий коридор, в якому відбито дошки з вікон, від отого холоду, і тоді, зовсім як не мій, як чужий, вискочив сухий, твердий сміх, як ляскіт батога, такий, як я ще ніколи не чув.

Я закрив очі і довго стояв, не думаючи і не бажаючи вже нічого, чуючи, як мокріло моє лице від дощу, і як холод дихав мені на груди і шию.

Літо кінчалося, і тепер я часто ходив глибокими, вузькими вулицями старих кварталів (на яких лежало біле небо, відбиваючись в мокрих, блискучих, як носики чорних черевиків, камінняхх), безцільно, вбираючи в себе настрої старих, середньовічних будинків, з мокрим волоссям і піднятим коміром плаща.

Але вийшовши із тих чорних, як полиці з книжками, вулиць і відчувши (як вітер чи відкрите вікно) низьке, вигнуте небо над руїнами, набрякле водою, як тіло утопленого, я будився в середині, і мої думки верталися до дрібниць життя: мене ссала думка про школу десь глибоко в шлунку, як боляк (я записався вже; пам'ятаю, як падали краплі звуків із дзвону, коли я стукав у двері директора, і коли я увійшов, мені заслонили зір репродукції рисунків Дюрера на білім папері, в рамах. Директор малий, із подовгастим, як яйце, внизу ширшим тілом і великою, червоною, як сире м'ясо, плямою на цілу праву щоку, подав мені руку: я відчув грубі, короткі пальці і суху гарячу шкіру, і коли він говорив до мене, я, сидячи в кріслі, дивився крізь вікно надвір, на купи руїн, подібних до куп старого лахміття, і брудні кості заліза серед них, слухав, як дощ хлептав воду калюж: ніжно, як теплий, білий кіт), і тоді, зустрічаючи і відчуваючи вже присутність людей, я слідкував за життям міста.

Навіть в дощ місто жило, не думаючи, як група хлопців, які завзято граються і серед яких не видно сумних облич. Навкруги (помітні, як вночі багаття) стукотіли зуби повітряних молотків, високоші, як паршиві коні, крани їли грузи руїн, клацаючи незграбними, великими щелепами, смерділи теплі струмені зужитої бензини (я любив мити руки в них, і потім, нюхаючи обережно шкіру, я втягав цей запах в себе, в саме дно грудей, як запах весняних квітів, щоб збудити в собі приспані, заховані спомини), червонолиці робітники із грубими, як коріння дерев, руками, працювали спокійно, з однаковими задоволеними обличчями.

Я бачив, як поволі росли строкаті тіла молодих, сухоребрих будинків (спершу були та не робили різниці залізні гілки риштовань, а тоді одного дня стояв будинок із тонкими стінами, як хворий, з чорними ротами голодних вікон, без даху, але вже незаперечний будинок), як вони кидали тіні на обличчя перехожих і як творили враження в них, інакше, як це робили руїни, які лежали низько, так, що можна було літати зором понад ними, аж до стін неба.

Вночі ж, коли я виходив на місто, мені заливали очі ясні світла реклам (на нових вулицях , і я втікав в старі вулички, щоб йти в темряві, прислухаючись до нескладної мови моїх черевиків і думаючи всім тілом, лиш не мозком, про одну річ, і тоді, змучений фізично, але спокійний, міг піти в хату і заснути.

Одного дня, вже на початку осени, сухої теплої, як долоня, із тонким павутинням неба, у мене виросло бажання (я лежав на ліжку, прийшовши із школи і кинувши книжки на стіл, повний довгих, неясних хотінь, які не давали мені віддатися моїм щоденним обов'язкам. Вікно було відкрите, і сонце дихало теплим вітром на фіранки, що дрижали, як вода, і з нього пахло небом і стиглими овочами, і було чути рух від недалеких будинків, що росли: різке гуркотіння машин, шарудіння піску і цегли, голосне гупання молотів об залізо, мокрі плями голосів), спершу повільно вилазячи з-під блідих здогадів, а тоді нараз, немов почувши під пальцями щось, чого довго шукав, думаючи: «А воно було тут цілий час, і як я не міг його знайти?», я зрозумів, що хочу різьбити щось, і зірвався негайно і поліз під ліжко, де була груда пластеліни: зеленава, м'яка, як купа калу чи мертве вонюче тіло безшерстої тварини, і витягнув її із скриньки разом із ганчірками, в яких були завинуті гострі сталеві ложечки і шпахлі, і поставивши її на стіл, почав швидко різьбити, немов боячись, що щось втече мені з рук, що я не встигну зробити те, з чим моє різьблення було пов'язане.

Влізши усім тілом у різьбу, я відчував тільки гострі губи шпахлі, які немов цілували зелену, дещо м'яку масу, що все таки опиралася, і як вони лишали на ній сліди коротких, немов укусів, поцілунків, і я не чув уже ні белькотіння міста, ні хлюпання фіранок на вікнах від білих рук сонця. Постать людини росла поволі, але певно, скидаючи із себе зайві куски зеленого тіла, немов вилазячи з болота, яке трималося її великими, важкими клунками.

Скінчивши, я сидів довго, навіть не дивлячись на різьбу, з дивним почуттям спокою в моїй середині, відчуваючи, що я не мусів робити нічого, що я зробив усе, що мав зробити, і що міг сидіти тепер застиглий, як фігура переді мною, без ніяких бажань, довго, майже безконечно.

Тільки в мозку в мене ніжними, тонкими пальцями лоскотало задоволення, що знову став різьбити і що це робило мене таким задоволеним, і що я (знаючи вже наперед) ніколи не перестану таким бути.

І коли відчинилися двері і пані Маєр увійшла, кидаючи в густу масу спокою крик дверей і її голосу, кажучи: «Чому ти не йдеш їсти?», мене не захвилювали навіть її слова, і я заворушився ліниво, навіть не повертаючи до неї голови.

— О, а це що таке? — крикнула вона із тонким смаком радости чи сміху в голосі, — ти різьбиш?

— Так, — сказав я, підвівши очі вгору і підносячи своє тіло, яке ссунулося в кріслі вниз, як важкий мішок з мукою.

— О, — сказала вона, — яка чудова річ! Що це таке? Людина?

— Так, — сказав я.

— А чому вона така тонка, з викривленими руками?

— Ну, — сказав я, — тепер так роблять (а потім, щоб поправитися), — це такий стиль, модерний.

— Дуже гарно, дуже гарно, — сказала вона, — ти мусиш дати її мені.

Я мовчав, відчуваючи непотрібність розмови, знаючи, що вона говоритиме ще довго і що їй не цікаво мене слухати.

— Товариш мого сина (її син загинув під час війни на східнім фронті: молодий, з тонким, блідим обличчям і кучерявим волоссям. Його знімка висіла в одній з кімнат на стіні, — в військовім мундирі з вічною усмішкою, як з мухою на губах), — заговорила вона нараз, — скульптор, ти мусиш пізнати його. Він дуже гарна людина, називається Калькройт, Детлеф Калькройт.

— Він літній уже? — спитав я зацікавлено.

— Ні, йому стільки років, як було б моєму синові, десь біля тридцяти. Він багатий, — казала вона, — його батьки багаті, і він різьбить тільки так.

— Ага, — сказав я, — зазнайомите мене з ним.

— Знаєш що, — перебила вона мені скоро, усміхаючись радісно, немов пригадала веселу вістку і тепер хотіла сказати мені її, — ти могтимеш різьбити у нас на горищі. Там є велике вікно в даху, зробиш собі студію.

Я прокинувся пускаючи хвилі на обличчі, як від каменя в воді, став на ноги і подивився в її тепле обличчя.

— Справді? — спитав я, — ходіть покажіть мені... О, це буде чудово.

— Так, — сказала вона, — я приберу там, і ти можеш різьбити собі. Це буде дуже добре, як студія! А ти студіюватимеш скульптуру, коли скінчиш гімназію?

— Так, — відповів я, не думаючи, що могло бути інакше, і пішов за нею, спершу крізь двері на коридор, лишаючи їх відкритими, а потім сходами нагору, бачачи її м'язисті і білі, як живіт риби, ноги, і ловлячи деякі з її слів, як ліниво ягоди відкритим ротом, думаючи: «Я зараз різьбитиму щось велике. Не різьбитиму, а просто мурувати-

му з цегли і з заліза — щоб вийшло таке, як руїни: свій портрет чи „Молода людина", чи щось подібне...»

Однієї неділі вони йшли на кладовище на могилу свого сина, в дзвінкий пополудень осени, спитавши мене, чи й я хотів би йти з ними, бо Калькройт мав зустріти їх там. Я згодився, і коли ми йшли повільним кроком майже порожніми вулицями міста, я, ідучи збоку, дещо віддалений від них, несучи незграбно руки на своєму тілі, як рукави наповнені піском, ссав нервово свій язик у роті, як великий соковитий цукерок, і закривав очі на згадку, що люди казатимуть: «Ось ідуть, батько, мати й син», і бачив тверду постать Маєра, в сірім, майже чорнім одязі, з старомодним капелюхом на голові, і її, спокійну, поважну, як частину самого Маєра, що була сполучена якимись невидимими нитками з його тілом.

Наближаючись до кладовища, ми зустріли більше людей, в чорнім, з квітами чи торбами, в яких, як я знав, лежали гострі, залізні приладдя, якими можна було обкопати могилу, подібні до Маєрів застиглими, як тарілки з дриглями, і твердими, негнучкими кінцівками дебелих тіл.

Від вітру коливалися елястичні, повільні, як водорослі, проміння сонця: майже холодні і прозорі; на деревах наводили сум одинокі вперті листки, червоні і здорові, але такі наївні своєю впертістю.

Одначе кладовище кинулось мені в очі своєю свіжістю (так мусить виглядати оаза серед пустині) і вогкістю своїх вічнозелених живоплотів, кущів і сріблястих ялин. Мене (як спогад, а не щось реальне) легко лоскотав запах зілля, яке є звичайно на похоронах, нагадуючи давні, дитячі враження, які не давали мені спокою вночі, і я, бувало, питав батька про смерть і дивився, надвір, з клубами перемішаних вражень похорону, і з запахом саме отого зілля на піднебінні, глибоко в роті, і спокій лився в моє нутро, наповняючи його, як карафку вода, і я йшов спокійно з Маєрами, теплими від сонця, твердими, як череп, доріжками.

Ми прийшли до могили їх сина, із ще білим кам'яним нагробком: постать вояка з головою на плечі, стилізована, лаконічна своєю простотою. — Це робив Калькройт, — сказала вона мені, і мене неприємно затрясли її слова, бо я не думав, що хтось говоритиме щонебудь саме тепер, коли все мовчало, як вражене страшною вісткою, і я відчув простоту і плиткість її істоти, яка була рада отому нагробкові, яка була рада, що її син помер і що гарний нагробок стоїть на його могилі, і я був певний, що вона йшла ни цю могилу не тому, щоб думати про сина, а щоб зробити могилу кращою, щоб налюбуватися її красою і особливо красою нагробка.

Маєр мовчав, стоячи в невигідній позі (як на фотографії), не знаючи, що говорити, напевно думаючи: «І що мені тепер робити», і мені було шкода його і неприємно, і я закрив поволі очі, а мої уста скривилися.

Коли я відкрив очі, вона вже поралася біля могили, а Маєр все ще стояв в невигідній позі, дивлячись на неї, і я тоді глянув на чорний, теплий асфальт доріжки, і побачив, як молодий чоловік, в яснім одязі, з білим густим волоссям, яке було на його голові, як купа снігу, ішов швидкою ходою в наш бік, і я подумав: «Це напевно Калькройт», і відчув, що моє серце стало битися голосніше, і дивувався собі, думаючи: «І чому я нервуюся, чому я нервуюся?»

Калькройт підійшов до нас швидко, немов затримуючись тільки на хвилину, з гарним, загорілим, як старі столи чи крісла, обличчям, повний чогось свіжого, що нагадувало радість, тиснучи мені твердо руку і дивлячись в мої очі сірими своїми.

Тепер я був радий його присутності, моє серце і кров поволі вигладжувалися, і я почував себе добре, і хотів заговорити до нього чи взагалі втрутитися в розмову і бути частиною їх, але тоді нараз вона заговорила до Калькройта: «От, коли б Бруно жив, він тепер був би такий самий, як ви», вимовляючи це не з жалем, а просто, як кажучи: «Коли б я була Маєром, я виглядала б так, як Маєр». І я знову швидко, як від удару молотка об щось тверде, закрив очі і зараз знову відкрив їх.

— Так, — сказав Калькройт, — ми були б тепер ровесниками, — тихо (я помітив, як його обличчя наповнилось білою рідиною, як склянка молоком), сумно.

Маєр все ще мовчав, стоячи в сонці, кидаючи довгу й широку тінь на вигнутий живіт могили і на зігнуту постать своєї жінки, що поралася, перебираючи вправно руками і слухаючи розмову. Мені стало жаль його грубої, з круглою спиною постаті, його червоних рук залізничого робітника, його неповороткости і нужденности серед жахливих слів, гробів і конаючого літа, і я з надією глянув на Калькройта, на його тонке, гарне тіло, зустрівся з його очима знову і відчув їх тепло і смуток, як м'які, жіночі уста.

— Ви були його товаришем? — спитав я Калькройта, знаючи його відповідь, але говорячи, щоб перервати слова кроків (ми розійшлися з Маєрами при брамі кладовища: Маєри пішли вгору праворуч, до знайомих, а я з Калькройтом ліворуч, по синім, темнім, але твердім асфальті, бо Калькройт, коли вона сказала йому про моє різьблення, зацікавився мною і прохав зайти колись до нього, і казав, що зайде до мене, а тоді, коли ми стояли при брамі, в сонці, відчуваючи, як його проміння відбивалося від білої кам'яної стіни, сказав: «Ходіть зі мною, у мене сьогодні нічого робити», і я згодився з якимсь неясним бажанням прощання чи радости в середині), і коли він сказав: «так», я спитав: «Ви були при ньому, коли він був вбитий?», теж знаючи відповідь наперед і вже не бажаючи говорити про це, але не будучи спроможним вилізти з рову моєї мови, яким я котився.

— Так, — сказав Калькройт, — я бачив, як його вбито: з літака скорострілом.

— Я знаю, — сказав я.

— Ми запізналися у війську, — казав Калькройт, — він саме закінчив гімназію, і я теж, і ми перебули разом старшинський вишкіл, і тоді, перший тиждень на фронті, чи радше ще за фронтом, коли ми лежали біля поїзда, налетіли літаки: винищувачі... Кількох вбито, і його теж.

— Його вбито відразу? — спитав я.

— Так, він лежав близько біля мене, і кулі пройшли вздовж його хребта і через голову — майже розрубали його, як пилою. Він тільки підскочив, так, як знаєте, вдарити подушку чи матрац патиком. Я пам'ятаю — пил піднявся, і я відчув гарячий вітерець від куль на моїм обличчі і сховав голову в землю, не думаючи ні про нього, ні про страх, не думаючи нічого.

Я глянув на нього, коли він говорив, і побачив дивний вираз на його обличчі, немов він розповідав про щось приємне, щось майже веселе, його очі були не сумні, а блискучі і мінилися, як кипить вода в чайнику, і я здивувався. А коли він скінчив, ми йшли мовчки, розмовляючи широкими язиками черевиків, ідучи скорим кроком, бо дорога спадала вниз, і досить стрімко, і наша мовчанка натягнулася, як тонка ґумова плівка, і здавалося, що зараз лусне і тоді щось станеться.

— Спершу я переживав це дуже, — знову заговорив Калькройт, (з тону його слів я відчув, що він думав про це цілий час і говорив, мабуть, язиком у закритому роті), — це була моя перша зустріч із смертю, і ще до того Бруно був моїм товаришем. Я не їв нічого після цього кілька днів, і вже коли ми були на фронті (я пам'ятаю, як відбувся перший наступ на нас, і як я відрухово давав накази в телефон — я був при легкій артилерії, і дивився в далековид), — я бачив, як куля вдарила в танк, і як з нього вилетів великий, чорний клуб диму (як казковий, велетенський птах), і опісля я побачив як падали сірі тіла росіян, не бачачи безперечно куль, бо це були наші скорострільні, і тоді саме, коли я дивився, як вони падали, шалений голод охопив мене, так, як часами холодом набрякне тіло, і я вже не міг думати ні про що, і тільки приховано бажав: «Їсти, їсти, їсти», і: «щоб цей наступ скінчився», і коли ми відбили наступ, шалений напад радости насів на мене, і я реготав, говорячи з вояками, і їв, і реготали всі; було, як пам'ятаю колись в школі після важкого іспиту, коли ми, ще не знаючи наслідків, стояли під деревами на подвір'ї і говорили про професорів і питання.

— Це підло, — сказав знову Калькройт, коли я не знав що говорити, — було дуже підло думати про їжу і про свою шкіру, коли так багато наших впало, і потім мене мучило сумління, що в той час, коли я їв хліб з маслом, Бруно лежав десь у труні, напевно в поїзді, і його тіло починало гнити і воняти, і скоро його стануть їсти хробаки, і саме оте слово «їсти» наводило жах на мене, бо я думав про ча-

стини його тіла, як: ніс, пальці, а особливо статевий орган, і думав про те, як хробак влізе в оту м'яку шкіру і стане вертітися своїм білим тілом у м'ясо, яке колись було центром людини (а вона тепер не могла поворухнутися), і я знову, бувало, цілими днями не їв і ходив блідий і хворий.

— Ні, це не підло! — сказав я здивований, — це зовсім нормально, це біологічна повинність. Людина з м'яса, і тому мусить такою бути.

— Так, так, — заговорив Калькройт гостро і знову майже весело, і я глянув на нього. — Так, саме оте «людина з м'яса», оте й є трагедією. Яка нужденна людина! Навіть побіч смерти вона не може перестати потребувати їсти, і ходити в кущі, і кліпати очима, і набирати повітря в груди. Вона мусить це робити.

— Так, — закричав я, — так, вона мусить це робити, бо на це й є людиною, але я не бачу, в чому тут трагедія і бридкість. — А ви скажіть мені, нащо думати про смерть, ставляти нагробки на могили і думати про мертвих, нащо це все?

— Я не знаю нащо, але люди роблять це, — відповів Калькройт. — Ось ви, хіба не думаєте про смерть?

— Так, я думаю, — сказав я, — навіть часто, але не так, як ви. Я теж жахаюся смерти, але тільки підсвідомо. Свідомо ж мені байдужа смерть, бо я люблю життя.

— О, ви любите життя? — засміявся Калькройт.

— Так, я люблю життя, — відповів я, — і чому мені його не любити? Це єдине що мені лишається.

— Дуже добре, — заговорив Калькройт, — дуже добре. Це єдине, що вам лишається і тому ви любите життя. А ви подумайте логічно, чи ви не примушуєте любити життя, чи ви не вмовляєте це в себе?

— Я не розумію вас, — заговорив я до Калькройта, — і нащо мені примушувати себе любити життя, коли я ненавиджу смерть (це вам ясно, бо всі бояться і ненавидять смерть, правда?), а життя є протилежністю смерти. Отже нащо мені примушувати себе до життя, коли я хочу жити?

— Так, ви хочете жити, але ви хочете жити вічно, а життя, це наше життя, не є таким, як життя повинно бути. Це просто ілюзії, просто насміх над людьми, дурення їх. Ви знаєте, як дурять малих дітей пипкою, і вони тоді затихають, задоволені. Але вони не хотіли пипки, а хотіли грудей. Отже їх одурено, а тому що вони дурні і не вміють думати, тому вони задоволені пипкою. Так і люди, існують, думаючи що житимуть вічно, що вони дійсно є, тоді як вони — ніщо.

— Добре, — сказав я, — добре, люди обдурені, але ви скажіть, що їм робити? Так, як ви говорите, їм треба було б наложити на себе руки. Але це було б теж нелогічно, бо ви самі кажете, що смерть є саме тим злом, якого всі бояться, від якого всі втікають. Отже не було б сенсу вибирати її! Тоді ви скажіть мені, що треба робити?

Калькройт мовчав хвилинку (і я тоді подумав: «Він шукає відповіді, він не знає, і тому оця суперечка»), а тоді сказав тихо, немов погоджуючись зі мною: «Треба перестати говорити гарні фрази про життя, видумувати різні альтруїстичні викрути і дурити себе, а просто бути свідомим того, що колись треба вмерти, і не жахатися смерти, а просто жити і робити те, що хочеться».

— Знаменито, — крикнув я, — знаменито, це й є те, що я кажу, але ви не поводитесь так, як ви саме сказали. Ви примушуєте себе думати про смерть, ви примушуєте себе вмирати, ви не дозволяєте собі жити. Оці ваші «муки совісті», коли ви їли хліб після смерти Бруно — ви не хотіли собі дозволити жити, тому, що він помер, і тому, що ви знали, що ви теж помрете. Це зовсім нормальна річ. Людина, яка боїться темряви, примушує себе лізти в темряву. Так само ви, як я зрозумів вас із вашої розмови, примушуєте себе думати про смерть.

— О, — сказав Калькройт, сміючись, — ви перебільшуєтете, я не «примушую себе думати про смерть», я тільки не хочу дурити себе ілюзіями про життя, бо життя бридке, бо життя є саме ота пипка, простий ґумовий мішечок, який нам запхано в рот і який ми жваво ссемо, кажучи: «Як гарно ссати груди». —

Я відкрив рота, і тоді, коли він далі говорив, закрив його знову і заждав хвилину, доки він перестане, а тоді знову став говорити.

Ми наближалися до міста, жовтого, як нова мідяна монета, з широкими чорними дорогами серед піль руїн, як стежки в житах. На дорогах було мало людей, двері церков були закриті, і мені саме тоді, коли я говорив, пригадалося, що була неділя і що завтра ранком треба в школу, і я нараз замовк і відчув, що моє обличчя потемніло, як від хмар.

Коли ми проходили повз кіно, велика юрба людей стояла на дорозі під ним, і крізь відкриті двері було видно маленьку залю ждальні, натовчену людьми, як бараболею, і в мене вилізла думка, мов викотилася з кишені, що кіно виссало всіх людей з міста, як кров і що тому воно було таке бліде, як конаюча жовта людина.

Я не знаю, чому я відчував симпатію до Калькройта від самого початку, вже від тієї хвилини, коли я побачив, як він ішов швидкс доріжкою до нас, коли я стояв з Маєрами при могилі Бруно, бачачи його біле волосся, а потім його свіже, здорове обличчя, загоріле на сонці, і навіть пізніше (що мені тепер вже ясне, бо я бачив, що він шукає, плутається, і що очевидно я хотів переконати його в правильності моїх теорій, тим більше, що він був такий подібний до мене своїми тезами, тільки був слабшим, а може просто людиною), говорячи з ним про те, що я тобі розповідав: про смерть і життя, навіть коли він заперечував мене, мені було майже приємно, немов він тільки жартома заперечував мене, а насправді думав так, як я, і я дослівно пам'ятаю тепер, що я дивився з певного роду любов'ю на нього.

після того, як він вимовив одне речення, яке заперечувало моє твердження; я мовчав хвилину, щоб не прогнати отого почуття, як часами не хочеться (свідомо) ворушитися, щоб дати тілу відпочинок, відчуваючи, як спокій немов полоще змучені м'язи, пам'ять і все єство.

Я пам'ятаю, як ми ішли з ним до його хати, коли надворі вже зайшло сонце (я знову забув про школу), і вітер тік між руїнами холодними водоспадами, несучи запах ріки і її безнастанне шарудіння, яке саме було нею, бо без того шарудіння вона не була б рікою, є просто водою (я пам'ятаю оте порівняння, а потім аналогічно в мені постало порівняння: люди теж є людьми тому, що завжди чогось хочуть, бо що саме роблять оті постаті під синім шатром неба, що робимо ми з Калькройтом, бо що були б ми, як не звичайні біологічні тварини, коли б ми були спокійними і закінченими в середині, — гнилими кусками теплого м'яса, так як гнилими калюжами теплої води були б ріки). Надворі ставало скоро темно, так що можна було майже відчути, що земля крутилася з великою швидкістю навкруги своєї осі, як велетенська каруселя. На вулицях, коли ми були вже близько його помешкання, я вперше запримітив багато нових будинків з білими стінами, від яких віяло (так мені здавалося, наганяючи якісь спомини з дитячих літ, які я одначе не міг видобути з себе, і тому перестав думати про це, безперечно, теж спонуканий почуттям тієї свіжости, яка була подібна до щастя) свіжістю, і я пригадав собі, що я колись ставився вороже до нових будинків, ще тоді, коли я приїхав до міста, а тепер я просто був залюблений в оті білі, чисті коробки з темними вологими очима вікон, і знову дивне почуття радости і любови до всього дослівно затрясло моїм тілом, і усмішка викотилася з моїх уст, і я сказав, не звертаючись до Калькройта: «Який чудовий вечір», а Калькройт жартома усміхнувся: «Який ви романтик».

Я закрив очі, і мені схотілося реготати довго, і мені здавалося, що я вже ніколи не буду почувати себе погано, я не розумів, як можна почувати себе погано, живучи серед відродження країни, серед днів, які будуть довго, чуючи, як треться кров теплою спиною під шкірою, як повітря полоще киснем рожеві клітини легенів, як очі ломлять водяні проміння цілого світу і пускають їх сильними струменями в мозок, як завжди хочеться чогось нового в грудях, і що саме оте хотіння є радістю і приємністю, і саме через це хочеться жити. Я зрозумів себе щойно під дверима Калькройта, і тоді ще більше почуття вдоволення було в мені, бо я чекав зайти до його помешкання, як в якесь місце, де щось надзвичайне мало статися, щось, що зробило б цей день закінченим щастям, і я став схвильований і нетерплячий, а запах свіжої фарби і гострі нові лінії на поруччі сходів лоскотали мене, дрочили і підсилювали мої дожидання.

Ти знаєш його помешкання, знаєш те враження, коли прийти туди з простого помешкання учня гімназії, як порівняти сірий колір з чер-

воним, як жовтість стін закриває обличчя гарячими, пекучими долонями; коли я увійшов туди, мені ще було видно, як синій хвіст дня (як пави) сховався за вікном, і я стояв мовчки якийсь час, не знаючи, що робити.

— Заходьте ближче, — сказав Калькройт.

Я зійшов вниз від дверей по м'якім синім килимі і підійшов до Калькройта, і став, не знаючи, що робити, але зовсім не розгублений і не з тією кволістю в шлунку, яка звичайно є перед чимсь важливим, а немов чекаючи наказу від Калькройта, немов тільки ждучи його згоди, щоб знову зачати говорити і знову бути щасливим.

— Що ви вип'єте? — спитав Калькройт, коли я вже був близько від нього і все ще наближався до його постаті (і все ще, як я казав, ждучи його голосу чи руху), і коли він вимовив ці слова, на які я ждав. Але згодом (вже десь аж за рік) я відчув, що в цей момент він міг вимовити щонебудь і що ніщо не могло вразити мене, якщо це вийшло з його уст. Теж пізніше я знав, що це була правда, бо оте «Що ви вип'єте» було саме протилежним до того, що я хотів почути, але будучи засліпленим його особою, будучи таким «подібним до нього», я прийняв їх, як свої слова, і навіть не змінив вигідного, сонного положення в своїм нутрі.

— Я не знаю, — відповів я, — щонебудь... Те саме, що ви.

— Добре, — відповів Калькройт, — у мене є знаменитий французький коньяк.

— Добре, — сказав я, бачачи, як він пішов поратися кудись, де напевно були пляшки, і тоді, як він відчинив маленьку дерев'яну шафку із срібними й скляними чарками, я задовольнився тим і став, розглядаючи по кімнаті, пересуваючи очима по картинах, не випиваючи їх до дна, а тільки смакуючи враження і зараз переходячи до інших, відчуваючи, що смак всіх тих картин був однаковий і що він мав щось спільне зі мною і з Калькройтом, з нашим недавнім перебуванням на кладовищі, і знову ж думаючи: «Це те, що я шукаю і що шукає Калькройт, і це доказ того, що Калькройт такий, як я, що я навіть не мушу переконувати його».

Коли він підніс мені чарку (велику, з грубого скла) з червоною рідиною, ми випили — я тільки один великий ковток, який немов запалив мене, але я не скривився, а зробив дуже поважну міну, далі тримаючи те, що осталося в чарці, в руці, дивився на нього, чекаючи, аж він промовить.

— Пийте все, — сказав він, показуючи мені на свою порожню чарку.

— Ні, — сказав я, — я волію пити поволі (і тоді я відчув, що збрехав, і що я мусів сказати: «Я не привик пити», і це немов розбило блискучу, як дзеркало, поверхню мого почуття), — але я далі, не мігши вирватися із розгону моїх слів, сказав: «Покажіть мені вашу студію»,

далі думаючи: «І чому я не замовкну і не можу бути таким, як мушу бути».

— Добре, — сказав Калькройт, — зараз, тільки доллю собі ще, я люблю пити, — і усміхнувся.

Я усміхнувся собі і знову подумав: «Чому я усміхнувся?», але слова Калькройта: «Я люблю пити» прозвучали мені: «Я не привик пити», і мені здавалося, що Калькройт вимовив те, що я хотів сказати, і що він немов виручив мене, і тому я трохи повеселішав, але ще не зовсім.

— Ходіть, — сказав Калькройт, ведучи мене до одних дверей і відчинивши їх, заждав на порозі, доки я підійду до нього, і коли я прийшов туди, я побачив глибоку темряву, і тільки жовте світло з кімнати, де ми пили, і де все ще стояв Калькройт, лежало довгим і скісним пасмом, і тоді Калькройт засвітив світло, заслоняючи собою на хвилину двері і клацнувши контактом.

Я мав враження, що я в трупарні, не зважаючи на те, що постаті не лежали, а стояли: з роздертими грудьми, животами, руками, дірявими ротами, в яких, замість язиків, були завіси дверей чи покучерявлені іржою багнети; я проходив між рядами отих дивовижних постатей із почуттям в грудях, яке вже не було радістю, але й не було відразою чи обуренням — я просто не знав, як мені почувати себе, хоч знав уже, що всі ті постаті — це не те, що я хотів зустріти у Калькройта, що це не те, що я хотів зробити, ліплячи мою постать з пластеліни, що хоч всі ті постаті із заліза і хоч вони чогось хочуть (і я знав це почуття, бо воно було добре відоме мені, тільки я відганяв його від себе, так як часами хочеться блювати, але стримуєш себе від цього з рукою на устах і холодним потом на чолі), у них всіх є якась певна насолода бути обезформленими і нещасними, бути людьми, які мусять страждати; коли вони хочуть чогось, вони не роблять це з певністю, що дістануть те, чого хочуть, а просто прагнуть і деруть собі шкіру на грудях на те, щоб плакати і щоб дерти на собі шкіру.

І саме тоді вернулася до мене постанова, яка виросла (ще не зовсім тоді) в мені, коли ми вперше дискутували з Калькройтом: переконати його, що те, що він робить, не є правильним, що життя, такого, як воно є, досить для того, щоб довести, що можна жити без дурення себе й інших ілюзіями про пекло і небеса, про гріхи і добрі вчинки, ілюзіями про певні обов'язки і завдання.

Калькройт мовчав.

— Вони такі, як ви, — сказав я.

Калькройт засміявся: «Так, вони такі, як я».

— Ви виставляєте ваші речі денебудь?

— Так, я виставляв недавно в Мюнхені. У мене багато знайомих, багато, які думають так, як я.

(Я забув, що хотів сказати, і тепер, стоячи між залізними трупами його постатей, дивлячись на нього, як він стояв при відкритих дверях, крізь які сунулось густе, як лява, тепло в його студію: вузьку, з білими, нечистими стінами, з високою скляною стелею, під якою стояли мертві кістяки руїн, бо їхні тіла були витвором руїн, — їхні тіла були зложені з іржавого заліза, яке гнило між цеглами румовищ, їхні зародки постали в мозках і тілах людей, які хлептали очима смак саме отих руїн, які, встаючи кожного ранку, зустрічали сонце над цвинтарищами міст, які прощалися з ним крізь тонкі пальці цегляних кістяків, я відчув байдужість до того, що він не є такий, як я, і нараз мені захотілося спокою, захотілося сидіти, і не говорити і не думати).

Я поволі, проходячись між їхніми рядами, перешов повз Калькройта, пішов в кімнату і сів у м'який фотель, поклавши руки на поруччя, що було м'яке, як спина собаки.

— Вип'єте ще? — спитав Калькройт, і тоді я, побачивши, що моя чарка ще недопита, вилив її в рот, насолоджуючись огидою, яку викликала гидка, гаряча рідина, і мовчки подав йому чарку.

Коли він приніс мені її наповненою, ми знову мовчки випили, і я відчув, як мій мозок нараз стерп від алькоголю і як байдужість зробила моє тіло дерев'яним, і мені не хотілося змагатися з словами Калькройта, хоч я не згоджувався з ним, і я мовчки слухав його.

— Ми живемо самі тепер, — сказав Калькройт, — навіть церква не може тепер промовити до молоді, бо вона (молодь) бачила всю правду життя, зрозуміла життя наскрізь, хоч може й не аналізуючи його, та все ж зрозуміла життя, і ніщо не може змінити її. Ви дивіться на себе чи на ваших приятелів, чи, врешті, на мене, бо я теж дитина війни. Ми самі, залишені серед руїн наших міст, залишені нашими батьками, які гниють десь під ними, залишені нашими вождями, які не змогли повірити в те, що проповідували нам, залишені навіть церквою, бо вона не може нам помогти. Ми залишені самі серед життя і можемо робити, що захочемо. Ніхто не збирається допомагати нам! Що залишається робити тоді? Ми мусимо вмовити в себе, що життя погане, що життя повне страждань і що жити не варто, і тоді, саме тоді ми доведемо, що ми можемо жити самі, без нічиєї допомоги, без нічиїх казок. Ми мусимо шукати насолоди в болю.

— Ооо, — застогнав я, — ооо, мені болять ваші слова. А знаєте чому? — Тому, що я так добре розумію вас, тому (ви не смійтеся, хоч це звучатиме глупо), що вже був таким, як ви, але я змінився. Ви знаєте, — закричав я, — ви зробіть ось що: ви повісьтеся, але так, щоб вас врятували, як мене. Я був повісився, і це врятувало мене. Життя болить, мучить, так, але це ніщо, цього можна і не відчувати. Ми мусимо знайти причину до життя! Ми мусимо бути самі для себе і церквою, і батьками, і вождями. Ми мусимо знайти це все в нас самих!

— І знову дурити себе? — перебив мені Калькройт.

— Дурити? Чому дурити себе? Хіба ви не думаєте, що правда існує? Калькройт засміявся: «Так».

— Я знаю, що ви скажете мені, — перебив я його, — існує мука, нужда, але існує теж спокій, погодження з дійсністю. Ми не мусимо втікати ні від чого, ми можемо жити, будучи свідомими того, що мусимо вмерти і що щастя як такого в житті немає.

— А все ж це і є дурення себе, годування себе пипкою силоміць, це вмовлювання в себе, що життя гарне.

— Так, життя гарне, чому не гарне? А хіба те, що ви кажете, здорове? — Це просто нонсенс: навмисне мучити себе, щоб стати байдужим до болю. Це хвороблива річ! Хіба ви цього не бачите?

— Може, воно і хвороблива річ, але це єдиний шлях, бо те, що ви кажете, утопія. Не можна знайти заспокоєння в облуді.

— Чому «облуді», якій «облуді»? Ми не дуримо себе і не примушуємо жити. Коли хтось хоче вмерти — хай вмирає! Але я знаю, знаю це певно, що коли хтось стане думати так, як я, він ніколи не схоче поповнити самогубство.

— Це тільки тези, — сказав Калькройт, — я не вірю в те, що ви говорите. Ви хочете жити, бо ви молодий, здоровий, може навіть тому, що ви напевно багато читали, що ви інтелектуаліст, але люди слабі, які не розуміють вашої техніки «вчитися жити», ці люди не підуть за вами, а покінчать з собою. Але, — гукнув він, — але коли ви зможете привчити їх страждати, убити їхні нерви, якими сприймається життя, — тоді вони будуть врятовані.

Я мовчав. Великий, сильний, протяжний, як водоспад, біль тік крізь мене, і я примушував себе мовчати і не говорити далі до Калькройта, і не знав, що мені робити далі, щоб переконати його, і немов відчував всім тілом, що немає способу, яким я міг би довести йому, що я правий, і я навіть затиснув уста, очі й кулаки рук, щоб ні краплина болю не виплила наверх, хоч робив це без жодної очевидної причини.

І коли я вертався додому (надворі була ніч: чорна, холодна, як зимою відкрите вікно, на вулицях вже не було нікого, і вони були, як великі кімнати з немічними краплями лямпок на високих стовпах, мої кроки скакали в темряві, як ґумовий м'яч, відбиваючись від стін, і я відчув протяжний звук самоти, як високий звук, який не можна чути, але який спричиняє у вухах біль), повторюючи під ритм моїх кроків (і не бажаючи цього робити, але знову не будучи спроможним перервати це): «Я сам, я сам, я сам...», і в моїм тілі, а особливо в устах було почуття незадоволення, почуття чогось невиконаного, почуття якоїсь провини, і щоб заспокоїти себе, я кілька разів наказав собі: «Я не поступлюся Калькройтові, я переконаю його», але це не помагало, і я далі, повторяючи язиком: «я сам...», — казав собі: «Перестань думати про це!» Пізніше, вже будучи в ліжку і не можучи заснути, я підвівся і, ставши посеред кімнати, затиснув кулаки

і довго говорив собі: «Ти не смієш бути таким, як він, ти не смієш впасти назад, ти мусиш жити, ти мусиш жити, ти мусиш жити..!)»

Після цієї зустрічі у мене була охота більше не зустрічатися з Калькройтом, і я навіть постановив так, ідучи в понеділок ранком у школу, знаючи одначе, що це не постанова, а просто дурення себе, і я знав, що мусітиму зробити щось інше, але далі не уявляв собі, як я міг би переконати його, бо я не був зовсім певний, що говорю правду, бо у мене теж були сумніви і м'які й пливкі, як вода, місця в моїх переконаннях, і також я не знав, в чому саме я мав переконувати Калькройта, але знав, що це саме було причиною неспокою і незадоволення в мені.

Так пройшов тиждень, і я, вже певний, що піду до нього в суботу, бо ми так умовилися (я сказав: «так», на порозі, не дивлячись а його обличчя, яке було темне проти ясного світла кімнати), все ще не хотів признатися до нього, бо не хотів сказати собі, що постанова, яку зробив, не була постановою (просто вже відкидаючи майже свідомо оту неприємність, яка мусіла статися) і що я таки піду туди і що я таки далі хотів зустрічатися з Калькройтом, але в суботу ранком я вже сказав собі: «Я піду сьогодні до нього, бо, поперше, я мушу переконати його, що я правий (я робитиму це для себе, щоб переконати себе), а подруге, мені важливо зустрітися з ним, щоб він допомагав мені в скульптурі і щоб він познайомив мене з іншими мистцями й увів мене в мистецьке товариство».

Я говорив собі це, будучи не зовсім переконаним, що мої слова були насправді глибокі, як рани від ножів, але мій мозок казав мені, що таки мушу зробити це, бо це справді буде корисним для мене. І так у суботу, прийшовши з школи, з'ївши обід і не ждучи, я відчув, як бажання іти до нього наростало, як кинути камінь з високої гори і бачити (чи може тільки знати), як він летить все швидше і швидше, і я побіг до нього.

В Калькройта був його товариш (якого ти не знаєш), молодий літун, сліпий, теж скульптор. В нього незвичайно густе, брудно-жовте, як стара солома, волосся, і на його оболиччі сині цятки від вибуху, який випалив йому очі (вони тепер білі від більм, немов сховані в двох калюжах синього молока, і він принципово не носить темних окулярів) — який одначе різниться від Калькройта тим, що він жахливий цинік, але не криється з цим, не старається дурити себе, а, просто з насолодою говорить: «Я цинік, бо я сліпий, бо це єдиний спосіб, яким я можу жити». У нього є великий собака, який служить йому за проводиря — чудовий, расовий собака, з лапами, як у лева (собака не зводить очей із свого пана, і розуміє кожний рух на його обличчі, як старі люди читають погоду на хмарах, на небі, і тоді прибирає собі відповідну міну: веселий або гарчить).

Сліпий скульптор поводився у Калькройта, як у себе в хаті, і не поступався нікому в своїх переконаннях, а Калькройт старався

не спорити з ним, бо властиво вони погоджувалися у поглядах на життя, тільки, як я вже сказав, Калькройт робив це не щиро, більше надумано і зовсім з інших мотивів.

Сліпий скульптор привітався зі мною, тиснучи мені руку, і сказав: «Ну, побачимо, яку зміну вирощує собі нова Німеччина (немов кажучи: „Ось яку зміну вирощує собі нова Німеччина", мовляв, не зовсім вже й добру).

Коли я потиснув його руку, мене вразило, що вона була тонка, ніжна, з м'якою, як пелюстки білих квітів, шкірою, і я нараз подумав собі, що він напевно був би таким ніжним і чутливим, як його рука, якби не був сліпим, але пізніше я зрозумів, що його руки такі ніжні, бо він сліпий (і ще скульптор до того), і вони служать йому за очі.

Я хотів сказати щось гостре на його іронічну заввагу, але потиск його руки чомусь примусив мене змовчати, сказати тільки своє прізвище і: «Мені приємно вас пізнати».

— Чемна тепер наша зміна, — сказав скульптор і засміявся.

Калькройт засміявся собі, немов сліпий був його шефом, і він запобігав його ласки.

— Ми вчимося в нової Европи, — вирвалося мені.

— Вчіться, — сказав сліпий, — може буде вам ліпше, як було нам.

— Пробачте, — сказав я до Калькройта після того, як ми мовчали довший час після слів сліпого (він усміхався сам до себе, дихав голосно носом і гладив морду собаки рукою) і коли мовчанка стала неприємною, і тоді щоб сказати щонебудь, я сказав це, хоч знав наперед відповідь Калькройта: «Пробачте, я не знав, що у вас гості, я може піду».

— Ні, — сказав Калькройт, — ні, я навмисне закликав Брунс (я нараз здригнувся, нагадавши сина Маєрів, бо сліпий сказав мені при вітанні тільки своє прізвище), щоб ви пізнали його. Бачите, ми маємо багато спільного, і я думав, що ви зрозумієте мене краще, пізнавши Бруно.

— Так, — сказав сліпий, — ми маємо багато спільного: я каліка тілом, а він каліка душею... тільки душею, — додав він, — я ж каліка тілом і душею.

— Всі ми каліки душею, — сказав я, — всі ми пережили війну, як і ви, і всі ми живемо далі.

— Так, — сказав сліпий, — всі ми живемо далі.

— Пробачте, — перебив його Калькройт, — я пропоную щонебудь випити... Ви вип'єте те саме, що минулого разу? — звернувся він до мене, а я, здригаючися, відповів швидко: «Ні, ні, нічого. Я не питиму нічого».

— О, а це чому? — спитав Калькройт здивовано. — Ви пили останнього разу.

— Я знаю, — відповів я червоніючи, — та я звичайно не п'ю... Я вірю в тверезість і в правду, — додав я накінець гордо, чуючи, як піт виступив на моїм обличчі лоскотливими краплями.

— Ну, — засміявся Калькройт, — якщо не хочете, я не буду силувати. А, може, нап'єтеся содової води? — спитав він раптом, очевидно радий, що пригадав це, і я теж, радий, відразу згодився, а Калькройт тоді звернувся до сліпого: — А ти що питимеш, Бруно?

— О, сказав сліпий якось сумно, — щонебудь..., — і Калькройт обернувся мовчки і пішов у кут кімнати, де стояла шафка з напоями, а сліпий тоді спитав мене несподівано: «Ви не п'єте?»

— Ні, — відповів я, а тоді, знову червоніючи, поправився: — Часами тільки, от так у товаристві...

— Попри всі свої негативні якості, — заговорив сліпий, — алькоголь корисна річ... як лік...

— Помагає забути про дійсність, — вирвалося мені, і я відразу захотів, щоб слова вернулися назад мені в рот, як на фотострічці, пущеній у протилежний бік, цигарковий дим втікає в рот: спершу поволі, а потім скоро.

— Не зовсім, — сказав сліпий, саркастично усміхаючися, — не зовсім. Алькоголь не вбиває пам'яті, а я сказав би навпаки, він нагадує про дійсність, але робить людину байдужою...

— Ну, панове, годі сперечатися, вип'емо спершу, — перервав нас Калькройт, принісши напої, і подав мені склянку, повну зеленої води, а сліпому (і затримуючи собі) чарку червоної рідини (це той коньяк, що ми пили минулої неділі, — подумав я мимохіть), і сліпий тоді, поволі ковтаючи, сказав: «За молодь нової Німеччини!». — І ми випили: вони до дна, а я тільки кілька ковтків солодкого напою з пекучими бульбашками, що, як срібні п'явки, чіплялися до язика.

— Герберте, — звернувся Калькройт несподівано до мене, — сідайте, будемо говорити. — І я, дещо здивований його словами, виконуючи його наказ, мовчки сів у фотель і тоді сказав: «Я слухаю», чуючи, як починало млосно бити моє серце.

— Так, — сказав Калькройт, — давайте будемо говорити про те, що говорили минулої неділі.

— Добре, — сказав я, а тоді, вже ледве вимовляючи від напруги слова, спитав: «Чому ви так дуже хочете переконати мене?»

Калькройт усміхнувся:

«Тому, що я знаю, що я правий, і тому, що думаю, що мій спосіб життя принесе людям щастя».

— Неправда, — перебив його сліпий, — неправда (сміючись іронічно, як тоді, коли вітався зі мною), — тому, що ти хочеш мати товариша в нещасті.

— Ооо, — засміявся Калькройт: — я маю тебе!

— Мене? Що там мене! Ти знаєш, що я думаю так, як ти, тільки тому, що я сліпий, коли б був здоровим чи пак нормальним, як

ти, я був би першим буржуазним маломіщанином в цілій Німеччині! Ось, я одружився б з гладкою крамаркою, яку плескав би по заду, налив би свою пику жиром, стриг би коротко волосся і ходив би в неділю в церкву — і на пиво...

— Перестань! Ти знаєш, що ти не був би таким, — сказав досить твердо Калькройт, перебиваючи сліпого.

— Хто знає? Хто знає? — засміявся сліпий, а потім зачав говорити до мене: «Ви бачите, ми діти війни, я і Калькройт, і ви теж... Ми пережили все найгірше, знаємо життя наскрізь і знаємо, що життя абсурд. Але тому, що ми люди, ми не можемо не хотіти жити. Навіть я, сліпий, поганий, навіть я хочу жити. Тому ми хочемо знайти причину до життя, хочемо знайти щось, що виправдало б наше існування».

— Дуже добре, — сказав я, — в цьому ви не мусите мене переконувати...

— Чекайте, — сказав Калькройт, — дайте Бруно докінчити.

— Отже, — далі говорив сліпий, — ми не можемо знайти причини до життя тому, що (бо такої властиво не має, ви це знаєте), тому що ми починаємо ненавидіти його, починаємо відчувати, що ми ніколи не знайдемо причини до життя і що думка про самогубство стає сильнішою і сильнішою, але далі бажання жити тримає нас. (Так ми починаємо ненавидіти людей, себе). — Це і є процес тримання себе при житті: зненавидіти його до тої міри, щоб воно стало байдужим для нас.

— Тоді, якого чорта жити? — закричав я, — якого чорта жити і мучити себе, коли ви не хочете жити?!..

— Ооо, — закричав сліпий (я глянув на Калькройта: — він сидів, спершись головою об спинку крісла, закривши очі, як два улесливі роти, і усмішка була на його устах, як цигарка чи стебло трави), — це саме є трагедія нашого буття: ми не можемо вмерти і не хочемо жити! З нас насміялись, нам сказали: Ви вільні, але в дійсності ми раби! Ми раби свого тіла і не можемо бути інакшими».

— Добре, — сказав я, — добре, ми раби, ми ненавидимо життя і т. д., але скажіть мені, чому ви, ви і Калькройт, ті, які застосовують оту нову методу «життя», чому ви не байдужі, а все ще думаєте про те все і все ще неспокійні?

— Тому, що ми ще не зовсім дійшли кінця, — заговорив Калькройт, — тому, що ми ще не зуміли здушити бажання до життя. Але ми це зробимо.

— Добре, — сказав я, — робіть, але я робитиму так, як хочу, бо ви все ще не переконали мене (до речі, ви нікого не переконаєте словами, але думаю, що вчинками ви зможете довести багато людей до вашої «філософії», бо вона дуже проста: нею дуже легко жити, бо це філософія слабих, які у розпуці надіються, що знайдуть рятунок в самій причині отієї розпуки, що загасить біль, пхаючи пальці в рану).

— Ви змінитеся ще, — сказав сліпий, — ви ще молодий ідеаліст (мені Детлеф говорив про вашу «філософію», вона дуже ідеалістична, утопійна і може придатися тільки для інтелектуалістів), і тому ви все ще опираєтесь, але ви змінитеся. Ви або підете отим «правильним» шляхом, який веде в церкву, який вживає «Бога», який вибирає більшість людей (не вибирає, а радше не відкидає), або підете за нами, станете байдужим до всього і просто житимете, житимете з поганим смаком в роті, але житимете (ваші дні будуть холодні й повні байдужости, ви будете, як божевільний, який не відчуває болю, коли йому пхати голку в тіло), і я думаю і надіюся, що ви виберете отой другий, наш шлях.

— Ні, — сказав я твердо, — я не виберу ні перший, ні другий, а остануся таким, як є! Мені байдуже, чи цей шлях — це утопія. Головне те, що він рятує мене тепер, що я певний правильности свого шляху. Може його треба буде перебороти, може справді він тільки для інтелектуалістів, але він рятує мене тепер, і я певний, що коли хтось хотітиме жити і піде моїм шляхом, він знайде задоволення в житті. Я певний цього!

— Ви змінитеся, — сказав Калькройт, сміючись, — ви змінитесь.

— Може, — сказав я, — а може ні.

— Я розповів тобі це, — говорив далі Герберт, — щоб показати різницю між Калькройтом і цим сліпим скульптором. Бачиш, вони обоє однакової думки, тільки сліпий знає, чому це робить, знає, що цей шлях тримає його при житті, а Калькройт не хоче жити і хоче, щоб цей шлях дав йому сили покінчити з життям. Звичайно, сліпий міг би піти моїм шляхом, але це вимагало б багато зусиль, це вимагало б «почувати себе нормальним», а він хоче бути сліпим, він майже радий тому, що він сліпий (це часто трапляється), і він ненавидить здорових людей. Ця «філософія» (його і Калькройта) є ідеальною для типів, як він. Це філософія байдужих циніків, і вона зовсім не нова.

Ну а тепер Калькройт. — Він звичайно чутлива людина, він справжній мистець, якого життя (війна) зробило таким, як він є. Ти пам'ятаєш, як він розповідав мені про смерть сина Маєрів. Він хотів вмерти тоді теж, його мучило сумління, що Маєр помер, а він ні, тому він не хотів їсти, хотів тим способом знищити себе. І коли він їв, він ненавидів себе за це, і так виникла його філософія: людина мусить жити, бо в неї немає досить сил, щоб покінчити з собою. Тому то він і думає, що, дратуючи себе життям, мучачи себе, він викличе у собі досить сил, щоб поповнити самогубство.

Далі, у нього є почуття самотности, він відчуває різницю між своїми мотивами і мотивами сліпого, він відчуває, що хоч вони вірять в ті самі речі, вони роблять це не з тих самих причин. Тому він дурить себе, мовляв: ми всі є дітьми війни, і війна зробила з нас всіх калік.

Тепер, я хочу розповісти тобі одну історію, про яку я довідався пізніше вже від самого Калькройта. Ти знаєш, що Калькройт дуже вродливий і досить багатий. У нього була наречена, незвичайно гарна дівчина (він показав мені її знімку, і у нього є декілька чудових студій її голови і торса — він добрий скульптор), вони мали одружитися десь приблизно два роки тому (на весні того року, коли я пізнав його). Одначе Калькройт, хоч і любив її, зірвав з нею, вже перед самим вінчанням. В день вінчання він виїхав зовсім з міста і поїхав до Італії (тому він був так загорілий, як я пізнав його). Всі думали, що його вбито, аж поліція викрила, що він в Італії. Це дуже цікава історія. Я старався аналізувати її. Калькройт напевно боявся (підсвідомо, очевидно), що вона змінить його і що він почне любити життя. Але також я маю враження, що він відчував свою неспроможність бути головою родини, батьком, вести когось, відчуваючи відповідальність чийогось існування на собі. Від того часу він майже не має ніяких зносин з жінками, у нього є дівчата, яким він платить, але поза тим нічого глибшого. Я пам'ятаю, він оповідав мені, що навіть в той час, коли він має дівчину чи просто йому подобається якась дівчина, він уявляє її своєю тільки через купівлю чи через примус, як наприклад: у неї немає грошей і хворий батько, і тому, щоб допомогти батькові, вона віддається йому за гроші. Отже, він боїться відповідальности, боїться також стати нормальним, боїться любити життя. Це просто дивне (я справді все ще не знаю, чому він так ненавидить його, чому він хоче вмерти, це мабуть вплив війни, який відбився на ньому, може навіть, як я вже згадував, саме смерть сина Маєрів).

Герберт замовк на хвилину, немов все, що мав сказати, вийшло з його грудей, та він все ще шукав останні клубки спогадів, щоб розмотати їх, але я зараз зауважив, що він вагався над чимсь, і тоді нараз, як рвучи руками гілля перед собою чи щось, що стоїть на його шляху, він знову зачав.

— Одначе, — казав Герберт, — Калькройт досить сильна людина, і він може бути небезпечним, тому я й говорю тобі про моє знайомство з ним. Він безперечно мав на мене вплив, неґативний вплив, та я, навіть знаючи про це, ніяк не міг зірвати з ним. Назовні я дурив себе тим, що старався переконати його, але насправді я потребував його... Бачиш, Калькройт досить добрий психолог, хоч він не хоче аналізувати себе. Він добре знає, що йому легко повести нас (чи таких, як ми) на його спосіб життя. Бачиш, я часто зустрічався з ним, жив з ним досить близько... Ми ліпили разом, говорили разом (я навіть мушу признатися, що перестав заперечувати його твердження, на якийсь час, мовлячи: «Ви маєте рацію, бо я теж властиво такий, як ви, тільки трохи молодший», і за це ненавидіти себе, і ненавидіти його, але все ще будучи неспроможним звільнитися від нього).

— Ми жили дуже близько (Герберт зачав наново, немов вертаючись до того, що хотів сказати і не сказав, щоб піти тепер іншим

шляхом і врешті висловити себе), і я знаю його добре... Він може і слабий, але він не хоче впасти сам, він хоче тягнути з собою інших, нас, молодих, він робить це зовсім свідомо і з певною насолодою, з такою ж насолодою, з якою він мучить себе... Він хвора людина.

— Ти краще не зустрічайся з ним, — продовжував Герберт, глянувши на мене дивно. — Бачиш, я познайомив тебе з ним, і тому я не хотів би бути причиною того, що ти підпав під вплив Калькройта...

— Ха-ха-ха, — засміявся я, — а ти не думаєш, що вже пізно? Врешті, чому ти познайомив мене з ним?

— Нууу, — сказав Герберт, — це була моя помилка... Я все ще тоді був під впливом Калькройта. Я думав... я хотів познайомити тебе з ним, думаючи, що ми обоє змінимо його скоріше. Це, звичайно, було дурення себе, але я хотів бути твоїм товаришем, і тому що я уважав Калькройта за свого товариша, я хотів познайомити тебе з ним... Я так пояснюю це собі тепер...

Герберт замовк, і я тоді, глянувши на годинник на руці, повільно сказав (бо знав вже це давно): «Слухай, ми спізнились у школу вже десь годину». А він тоді зірвався і сказав: «Справді? Ходи, ми мусимо бути на лекції», і як ми вийшли надвір, біль проколов мої очі, бо було біло від снігу і сонце світило ясно і пахло вже навіть весною, і коли ми наближалися до школи, вже на брамі шкільного подвір'я, Герберт нагло став, зловив мене за руку і сказав: «Слухай, я затаїв щось від тебе, власне не затаїв, а тільки не розповів тобі щось про Калькройта, щось дуже важливе. Але я благаю тебе, не зустрічайся з ним, це все моя вина, і тому я благаю тебе — не зустрічайся з ним... Я хочу направити свою помилку. Хіба людині не можна помилитися?»

— Герберте, — сказав я, трохи вже вражений його словами, — слухай, не роби комедій з цього всього, я певний, що ти перебільшуєш. Калькройт не матиме ніякого впливу на мене, і мені він зовсім байдужий, я не думаю, що буду зустрічатися з ним, але коли б навіть зустрічався, ти тут ні при чому, він не матиме ніякого впливу на мене.

Ми пішли кілька кроків, а тоді, вже перед самими дверима кляси, він знову зупинився і сказав:

— Я таки мусітиму розповісти тобі про «це» колись пізніше.

— Добре, — сказав я вже злісно, — ми можемо говорити про це після школи.

Ні, — сказав він відвертаючися і здається паленіючи — не тепер, колись пізніше, — і відчинив двері кляси, і тоді ми впали в оту дивну музику школи: голос професора падав, як краплі на кам'яну долівку, а ціла кляса мовчала, так, що коли професор не говорив, було чути, як бреніла мовчанка, як телефонні дроти в полі на стовпах (це так бренять наші нерви, думав я малим хлопцем).

(Далі буде)

ВАСИЛЬ БАРКА:

ХЛІБОРОБСЬКИЙ ОРФЕЙ, АБО КЛЯРНЕТИЗМ

ВСЕЛЕНСЬКІСТЬ ЛІРИКИ

В кожному вірші дано відчути всесвіт; ніби з іскри сонця в краплі.

Птах — ріка — зелена вика —
ритми соняшника.

Від соняшника, що і схиляється і в кружному ритмі денного ладу обертає квітку до сонця, привиджено «великосвіт» в його законі.

Часом значна картина вичарувана через сусідство слів, несподівано сполучених.

Над житами — йде з медами —
хилить келехами.

Зображення вишукане: в модернізмі і таємничому відтінку, з вимовою від пісні і відчуттям дорогоцінности; і дуже свіже, з музичною красою руху. Немає для звичного сприйняття — зв'язку зримого образу і пахощів, що ллються по зеленому степу. Новою силою віршового винаходу твориться враження від пересвітленої дійсности. Звуковий малюнок з внутрішньою римою і співголосністю приносить пориви почуття. Тричі повторено дзвінкий інструменталь, красний і властивий духові мови. *)

Іноді переміни в великій природі віддані через хатні рухи.

Навшпиньках підійшов вечір.
Засвітив зорі,
прослав на травах тумани,
і, на вуста поклавши палець,
ліг.

(«Пастелі»)

Що поетика випрацювала для симетрії, зостається без ужитку. Тут — найощадніша розповідь: при іменниковій однобічності в ритмі речень. Справді, легка, мов на пастелі, півсимволічна пантоміма вечора; і — односкладовий каданс, прикметний для декотрих строф Тичини.

Можливо, в ліричному «окриленні» української мови збережено красу від прадавньої «космічної стадії» думання чи від часів тієї все-

*) Є. Тимченко, Вокатив і інструменталь в українській мові, Київ, 1926.

ленщини, коли складалися й кельтичні сюжети. Але це прискарблювала селянська мудрість; до чого зверталась, — малюнок виникав з подихом справжньої поетичности. Наприклад, привітання до гостей: «шанувати сонечко святеє, і день білий, і вас, яко кревних».

Хліборобській мові в нас пощастило: природні зміни, що враженнями наснажують її, видалися багаті гармонійною красою відбування.

Для кожного стану свого душа знаходила зворушливі відсвіти в природі, мов істоті одухотвореній.

І слухає мій сум природа. Люба. Щира.
Крізь плач. Крізь сміх.
Вона сама — царівна мила —
не раз свій смуток хоронила
в собі самій, в піснях своїх.
(«Квітчастий луг»)

Мова поезії на Україні дістала селянські джерела: звідти естетичний статок. Прикметність — не в самій лексиці і не стільки в ній чи фразеологічних одиницях і синтаксичних конструкціях, які складають «кістяк» для духу мови; але — в ньому, в духові; і що ближче до нього, стиль кращий. Тут мало рисок графічного реалізму, виробленого в чудових мовах століття, для яких ґрунт — життя міста. Зате зберігається прагнення ідеальне: не те, що «прихорошує» явища, часом негарні і тільки; — ні! це інше бачення світу. Бачення глибше, ніж має кожен реалізм, уважний до всіх сторін існування.

Мова народна в нас, мавши духовну видючість, наближалася до відкритої правди і береглася при ній: «...що виходить з уст, те сквернить чоловіка» (Мат. XV, 11).

Але чорні сторони становища. При них не ставав дух нашої мови. Відсвічував цілість світу як «білого світу», себто світлого і гарного.

Він — дух мови з побожною мудрістю старовини; з радісністю від споглядання священного світу.

Картина життя постала з піднесеного, пісенного сприйняття, відмінна від зображення, що переважало в «горожанізованій», хоч і народно-стилізаційній, літературі на початку XX століття.

ДУХОВНИЙ ПОРТРЕТ

Здається, при свічах, поставлених коло вселенських Царських Воріт, відбувається лірична дія в збірці віршів; рухи — як музичний хід, барви — як звістка, що зворушує.

Злагоди і міри для «портрета» людської душі визначені в духовній красі часу релігійного і терплячого, через пісенний розвиток почування. В повноті: з скорботою чи гнівом; тихою замилуваністю на крайнебо в світанкових хмарках і смутками любови; радістю і трепетом від проявів вищої сили — в грозі, мов страшних подіях дня Ґолґоти.

— Господня тінь — прошепотів полин.
І враз роздерлась пополам завіса! — Тиша. Мертва...
Метнувсь огонь: розцвівсь, розпався — аж води закипіли!
І полилася пісня, принеслась жертва.
Курять шляхи, біжать, біжать... Рвуть вихори, як жили,
рідке коріння верб старих, що моляться в сльозах.
А трави — й плакати не сміють.
Ідуть потужні сили! Морок. Жах...
...І дзвонять десь в селі.
І вже тремтять, вже спокій сіють
сріблясті голуби у небесах.

Збірка містить образ особистости, — над складаннями сюжетів, пейзажами чи монологічними висловами в римах: образ, що в самому житті почуттів, незалежно від самозмалювання душі автора.

Найперша прикмета — догранична щирість, без резервування намірів. Відмінна від сміливої відвертости психологічного верлібру В. Поліщука (замордованого більшовиками), який всі переживання брав для поетичної «палітри».

«Соняшні клярнети» мають щирість, як численні селянські родини, де вона панувала, і недуги серця гоїлися, духовна ж пошесть не могла спотворити. Були: сердечність і довір'я, спочутливість і чесність, правдивість і віра непритемнена. Звідти прийшли кольори і тони для поезії хліборобського поля, для ліричного портрета душі: якою повинна бути, з щирістю — передумовою духовної краси.

Найближчими роками вогнисті і покривавлені риси впадуть на портрет від пожеж, що без перерви розриватимуть простір України.

Але різко не зміняються особисті теми — на громадські.

Хронологічна рамка «Соняшних клярнетів»: 1914 — 1918; себто від 23 до 27 року поетового життя. З часу революційного (1917-1918), приблизно, подвійна кількість поезій, проти двох попередніх років. Серед віршів, написаних до 1917 року, тільки один — в характері інтимної лірики, а з іншого приєднується окремий мотив. Роками революції датовано п'ять інтимних поезій. Одночасно, в цей другий період, в три-чотири рази переважають вірші з громадськими темами, що цілком природно.

Але не затамувалася особиста лірика, як найкрасніший вицвіт часу. Навпаки, перлини її тоді з'явилися («Десь надходила весна», 1917; «Цвіт в моєму серці», 1917; «Не дивися так привітно», 1918; «Подивилась ясно», 1918; «З кохання плакав я», 1917).

Крім грозових рис, прийшли тони найчистішого ліризму, в протилежних настроях 1917 року. Патетика пробудження:

І б'ються їх серця у такт
— ідуть! ідуть! —
Дзвенять, немов сонця у такт
— ідуть! ідуть! —

Там над шляхами, стежками, обніжками.
Ідуть.
І всі сміються, як вино:
І всі співають, як вино:
Я — дужий народ,
Я молодий.

(«Золотий гомін»)

З такою ж самою зворушеністю — вислови кохання, в повноті дивної лірики.

Враз сердечним теплим сяйвом
щось їй бризнуло з очей...
Сизокрилою голубкою
на моїх вона вустах!

(«Десь надходила весна»)

Тільки риґоризм ідеологічних десятиліть міг протиставляти «права» різних родів поезії, а в житті розкованому зрівнювалися. Різноманітність свідчила про зріст особистої думки в творчості; про віднову законности кожного чистого мотиву з «сфери» серця, в вияві свого «я».

Глибинний характер справді великонародної революції, що тоді, до більшовицько-російського вторження Муравйова, приносила Україні волю, виразився для Тичини також і в звільненні від літературного «народництва» з його локальними «програмовостями» і самообмеженнями.

Весна волі прийшла з відгомонами ідеальними в творчості: через відродження в ній прекрасного змісту, віками береженого в безіменних піснях.

Один з настроїв приходить від споконвічної романтики молодости — мрійна візійність і замисленість перед незбагненними височинами життя, що далеко, за всією скорботою.

Десь краї казкові,
золоті верхів'я...
Тільки шлях тернистий
та на ті верхів'я.
Ходять-світять зорі,
плинуть хвилі в морі —
в ритмах на верхів'я.

(«Цвіт в моєму серці»)

Революція на Україні не мала собі самовласної мети, як на півночі революція більшовиків з їх фанатизмом світової влади, прибираної з моря крови. Ні, пролягав необхідний при тодішніх обставинах напрямок: вернути, хоч і в найтяжчій боротьбі проти імперства, все пограбоване: і самостійність держав і можливості життя.

Як видно з «Соняшних клярнетів», намагалось вернути вкрадену в нього духовну кров і денне світло, — серце людське, бажаючи нарадуватися без страху, а смуткувати без винувачення ні від кого.

Співом, ще не знайденим ніде, озватися до всіх, бо всі душі — братні і сестринські на землі, і треба болі їхні брати собі, як рани. Знайти, від чого горе, і змити милосердними спочуттями і поміччю.

На кожній стороні, з правдою визначено душевні стани для ліричного портрета в «Соняшних клярнетах», який, однак, недовго мрів на нашому сході; короткою весною.

Його баґетна рама зберігала золотий блиск від царського століття; і обвуглилась пожарами громадянської війни.

Мерехтіли барви, творячи образ лірика, — через неоправлені скельця окулярів геометричною грою переломлювалися лінії, вжиті на означення світла, і потім тло з весінньою височиною.

Там, ніби при лямпадках небесного храму, сама любов, зодягшися в зорові і музичні символи з молитовного круга, промовляла над степовими шляхами.

Власне, вже не тло чи фон; навіть і не «оточення» для душі, а багатство, яким вона могла жити, знаходячи в височинах світла.

Краса природи насичує її, стає її потребою, не тільки з самою радістю від споглядання і не в самому відчутті зв'язків.

Мабуть, існує містерія спорідненості душі з доброю, не зіпсутою від гріхів, і завжди світлою, священною первоосновою природи, супутницею життя. Вона обзивається через вимріяну назву: «Соняшні клярнети», — через вчування в співзвуччя світил, що Тичина означив модерною символікою.

Тут немає дужого драматизму пізнання і вселенського конфлікту в широкому зображенні і конструктивно висічених формах, як на Заході.

Тільки ж, при деякій перевазі споглядальности, можливо, спільної з орієнтом, відбувається пісенна п'єса, що її учасники — людська душа і весь світ Божий.

Він розкривається для душі безпосередньо, через її віру і захоплення. В світляній п'єсі творяться неомірні суголосся, складені з світочів, переміняються їхні піднесення і спади: все, що існує, осягнене і все осяяне від них.

В просвітленості від височини, відкритої для нашого віку на землі, проходить, повна смутків і радощів, таємниця щирого серця, зоставленого серед краси і жаху, ніби в тіні від дерева пізнання добра і зла.

ЛІРИКА ЯК ПІЗНАННЯ — В ЧУДЕСНОСТІ

Означено перехід від стану, що був «лиш мрія, сон» серед «дзвонних звуків», до самосвідомости: почасти — ніби з феноменології Ґеґеля. Останній висновок віддано через візію милостивої краси.

Навік я взнав, що Ти не Гнів, —
лиш Соняшні клярнети.

Якщо немає в спіритуальній всесвітності Тичини, після систем XIX століття, чогось несподіваного, то вже самій думці пізніших символістів про музичну стихію надано нового вигляду. Пробудження «Я» і його «об'єктивація» і приєднання до космічної злагоди в її життьовій течії — «весна» його, — відбувається при творчому і гармонійному сяйві доброти, при соняшних клярнетах, що становлять ніби музично-світляну метонімію для Божого почування над світами.

Гайне почасти мав рацію, вважаючи, що геґелівська діялектика, розвинена в надмірній логізованості, утворює «перепарену павутину».

В такому разі Тичина обсипав один візерунок її росою «клярнетизму». Відбив світляну «акордність» універсуму — в дзеркалі музичної символіки мови. Згодом утратив відчуття. Тоді і Бажан став чути в логіці Геґеля «нерухомий марш муштрованих ідей», і вся наша література забула про надсвіття Духу.

В «Соняшних клярнетах» суголосна течія сонць пройшла небесним квітнем. Слід остерігатися суто філософічного сприйняття провідного віршу: він передусім — поетично вивзорений образ прекрасного в безграничному, з відчуттям милосердности змісту.

Що часом обминав Геґель: саме незглибиме серце особистости як величезний чинник, і що потім неоднаково «реабілітували» екзистенціялісти, Тичина шукав для свого світоглядового ліризму. Бо найперше відчув Боже серце в небесах, висвітлене через промінну оркестрику всіх світочів. Але означення, в їх модерному характері, відходять від тисячолітніх форм для виразу цього відчуття, і в погляді на життя вічне тут — глибока зміна.*)

Метафора назви: клярнети сонць, з'являє взірець проникненного і цілісного сприйняття світу. І повний виспів здійснено в найсучаснішому способі віршування, деколи з надлогічністю в образотворенні.

Збірка піднялася над модерними «ізмами», маючи їх риси; реальніша, ніж вивчені первовзори, бо духовно ближча до в с і є ї дійсності життя — своїми візійними малюнками.

Квітчастий луг і дощих золотий,
а в далені, мов акварелі, —
примружились гаї, замислились оселі...

*

Лише з-над хмар часом пролине
прощання з літом журавлине —
погасле, мов грезет із риз.

(«Квітчастий луг»)

Женуть вітри, мов буйні тури! Тополі арфи гнуть...

(«Закучерявилися хмари»)

---

*) Монографія В. Юринця; есей Ю. Лавріненка, Харків, 1930.

Іще пташки в дзвінких піснях блакитний день купають.
(«Іще пташки»)

Над болотом пряде молоком
. . . . . .
А від сходу мечами йде гнів
(«Енгармонійне»)

По блакитному степу
Вороний вітер
(«По блакитному степу»)

А на сході небо пахне
(«Пастелі»)

Здаля сміялась струнка тополя
(«Хтось гладив ниви»)

Ніби в іншій системі життя — все, вибране з природи і пересвітлене, втрачає звичну «явищність»: в атмосфері дивної новизни. Знайдено взірцеві форми лірики: з пост-імпресіоністичними способами з'єднувати складники душевного життя і навколишньости в найгарніші види образних сполук; з прекрасною контрасністю зближаються різнородні уявлення в стислих зворотах поетичної думки: завжди в вірній мірі зорового винаходу і в гармонії ліризму — над усім! Безмежність і окрема видимість метафорами споріднюються в виразі незнаної досі поетичної правди.

Ця чудесність ліризму можлива тільки при надхненному «прочутті», «прогляді» в єство кожної цілої сторони життя — враз, без аналітичного шляху (Кант). І також: для «клярнетизму» потрібна була здібність вираження в ідеальних формах мови, вибраних з безлічі — душевним слухом.

Обидві обдарованості з'являються як одна, бо, мабуть, і само пізнання для лірики здійснюється в вираженні.

Трагедія «сутого» поета В. Хлєбнікова (1885-1922) в тому, що цей відкривач можливостей для цілого архіпелагу сюрреалістичної романтики і від ліричної магії в покладах мови, сучасник «Соняшних клярнетів», — зоставався людиною хоч колосального, але недужого пізнання, в якому браки надолужував химеричною циферністю, з неувагою до найвищого духовного космосу. Був без неба, великий ексцентрик. Найвираженіший росіянин, складав оригінальні вірші про Україну, її історичну героїку; про інші землі світу і часи його.

З повною переконаністю уявляв, що він — предсідник «земного шара». Прикмети власної особистости, багатої аналітичними знаннями, хотів ствердити замісто всього, що інтуїтивно був безсилий збагнути.

Одночасно Тичина в надхненні, близькому до молитовного, виспівав видиво надсвітньої весни, що в милому осяянні від неї — весь «круг земний», хоч і трагічний так само, як радісний.

Немає в автора «Соняшних клярнетів» спраги володіти світом, яка в Хлебнікова була, можна сказати, «співзвучною» до світодержавницького пориву російської революції; до її дихання «світовою пожежою» і до месіяністичної мрії ленінців про вселюдське верховодство. Сам поет був модерний «юродивий» серед інтелектуальної еліти і — цілковито в стороні від політичного кипіння.

На відміну від того володарництва, революція українська мала характер зовсім безекспансивний. Тут боротьба йшла не за передачу імперії з руки царської в комісарську, але за те, щоб визволитися від імперії.

Вибухнула революція радісним вулканом — розвалити острог, що замикав українців і сто інших «язиків» «від молдаванина» і далі.

«Соняшні клярнети» були духовно необхідні: для виразу життьової віри, що могла захопити душі на високих рівнях культурного багатства і звідти розійтися кругами моря до всієї нації, освітлюючи нові підвалини.

Світ відкрився після повалення мурів, — треба будувати долю в певному відношенні до нього. Для лірика духовна зрячість істоти народної, виражена через властиву поезію мови, стала в найбільшій пригоді.

На початку цього століття норвезький письменник Б. Б'ернсон казав про заборону української мови:

«Ще досі існує в Європі народ, який числить понад 30 мільйонів і в якого під прикриттям державної неминучости грабують його мову і його народність, не кажучи вже про те, що його гноблять і зневажають всіма можливими способами». Б. Б'ернсон порівнював: «... Забороняти дітям їхню рідну мову? Це так само, як позбавляти немовлят молока матері».

Без уваги до того довгочасного нещастя неможливо зрозуміти розквіт мови, що визволялася.

В «Соняшних клярнетах» вона празникує передсвітанок і свято волі. При весняному сонці відкривається цінностями скарбниці, винесеної з підземелля.

Її внутрішні форми пересвічуються і переливають оживленими барвами. Вони — ніби вулик, в якому повно сяйва і пахощів, налитих в щільники. Ласкаво обзивається кожен тон.

Сталось диво: мова заборонена і зганьблена як «мужицька», володарями чужої і злої держави, гордими на своїх панівних «вищостях», — відкрилася в поезії значно кращою, ніж мова тієї держави.

Мова російська багата вишуканими зворотами, гнучка і дзвінка, потужна в засобах виобразности, дивовижно гостра в інтелектуальних вжитках, мелодійна і зворушлива в ліриці, клясичній — XIX сто-

ліття, і також модерній. Але, порівнена до чарівничої мови «Соняшних клярнетів», виглядає обважненою і стиснутою, черствуватою і зглушеною. Вона в найвищих верхів'ях своїх, що дивуватимуть завжди: в Пушкіна, Лермонтова, Тютчева, Блока та інших, не з'явила того орфеїчного чуда, що в Тичини здобуто для поруганої і кинутої під ноги імперцями — мови української.

Небо винагордило ту, що була гірко покривджена, і тут видима наука всім насильникам супроти духу в слові.

Але парткомівці, внуки Валуєва, помстилися: задушили ліричний геній Тичини. Страхом смерти змусили складати брянчливі сирвенти проти інакомислячих, а дитирамби — собі, нехай сірі і бездушні, але повні казенного тиміяму.

Навіть саму постать Тичини обернули в орденоносну каріятиду основного поверху, на фасаді червоноколоніяльного «едему» на Україні.

СПАДКОЄМНІСТЬ І РИТМИ ПОЕЗІЇ ЗВУКІВ

Ритм — ніби «дихання» почуттевого життя, з глибини, крізь відозміну ладів і вимірностей. Частково виразиться в часовому скелеті схеми. Само почуття має в віршах закономірну свободу: пройти і диханням розмістити образи, підказавши вибір необхідних.

В поезії Тичини ритміка, навіть при споглядній згодженості з кодексом метрів, твориться над їх визначеннями. Її хвиля переливається через скойки схем постійно. Бо розвиток почуттєвий відбуває свій шлях вищими вимірами і вільнішими.

«Золотий гомін», — найширший твір збірки, який завінчує її, — змайстровано з свіжими законопорядками віршування. Сусідня, трішки менша, «Дума про трьох вітрів», з вергарнівськими рефренами, складена в речитативній довільності народного епосу; рясніє ліричними зернами і поривається в виспів.

Більшість віршів побудовано з красною симетрією повторів і щедрою співзвучністю в переходах між обновленими римами.

Метричні лади змінили розваженість, підкорені музичності в самій стихії мови і впливові пісенного віршування. Без того підкорення і впливу була б неможлива «поезія звуків», що становить глибокий чар в «Соняшних клярнетах», оживлюючи кожен видивний малюнок.

Ця лірика випестувана в пісенній колисці. Згадаймо знов увагу Гоголя:

«Віршування українське найвигідніше для пісень: у ньому з'єднуються вкупі і розмір, і тоніка, і рима. Падіння звуків у ньому скоре, швидке; через те рядок майже ніколи не буває надто довгий; якщо ж це трапляється, то цезура посередині, із дзвінкою римою перерізує її. Чисті протягнуті ямби рідко здибуються, здебільшого бистрі хореї, дактилі, амфібрахії летять прудко один по одному, примхливо і вільно змішуються між собою, справляють нові розміри і розмаїтять

їх до незвичайности. Рими звучать і збиваються одна з однією, мов срібні підкови танцюючих. Вірність і музичність вуха — спільна приналежність їх. Часто весь рядок ізгукується з другим, не зважаючи, що часом у обох навіть рими немає. Близькість рим дивовижна. Часто рядок двічі терпить цезуру і двічі римується до заключної рими, котрій понад те подає відповідь другий рядок, також двічі ізгукнувшись на середині. Іноді зустрічається така рима, яку, либонь, не можна назвати римою, але вона така вірна своїм відгомоном звуків, що подобається іноді більше, аніж рима, і ніколи б не спала на думку поетові з пером у руці».

Боян, згаданий у «Слові о полку», як віщий, чи не вперше привів дихання і вкинув мистецьке багатство картинної і співучої мови — у витворну поезію особистого строю, до чого станув і сам автор «Слова». Ритміка тут складається, ніби в сніцарні, з срібла, що вже «семикрати перелите» — з почуваннями і думками в одно: через живу рівновагу різномірних речень.

Речитативні тиради в думах збережуть основу цього строю.

І в оповідну прозу Гоголя також прийдуть ритми від цієї української епіки.

Повністю ж найжвавіша «поезія звуків» з пісенности — вливається в «Кобзар». Різні напрямки стильові означилися в останні роки Шевченкової творчости, провістивши, можна сказати без перебільшення, всі пізніші течії української поезії, зокрема Тичинин «клярнетизм». Візьмем рядки з 1860 року:

А воля душу стерегла.
— Прокинься, каже. Плач, убога!
Не зійде сонце.

Орися ж ти, розвернися,
полем розстелися!

Запалиш рай мій самотний

Повбирані, заквітчані
та з таланом заручені...

Того ж року — вірш про діброву, що багатого батька має: він одягає її тричі на рік.

Раз укриє тебе рясно
зеленим покровом...

*

Візьме її та й огорне
в ризу золотую
і сповиє дорогою
білою габою —

Творилися початки нового ліризму: з них — міст від пізнього Шевченка до раннього Тичини, над відстанню півстоліття. Останні вірші Шевченка, крім провістя, докору, оскарження, мають багато спогадів, особистих жалів і мрій. Світлою і свіжою поетичністю підказані «Соняшні клярнети», як завтрішній день.

Він передчувається в музичній прикметі віршування і чудесності зворотів, ніби «модерністичних», але з найтеплішою барвою народномовною, з «селянськістю» стильової приналежности.

Знайдемо в поемі «Марія» (1859) віршові групи такого тону, що зовсім близький до «Соняшних клярнетів»:

Заквітчай голову дівочу
лілеями та тим рясним
червоним маком.

*

Увечорі, мов зоря тая,
Марія з гаю виходжає
заквітчана. Фавор гора,
неначе з злата-серебра,
далеко-високо сіяє
аж сліпить.

*

Уже зірниця
на небі ясно зайнялась.

*

— О, люди! люди —
чабан якийсь біжить, кричить. —
Пророчество Іеремія,
Ісаія збулось! збулось!
У нас, у пастирей, месія
родився вчора! — Загуло
у Віфлеємі на майдані:
— Месія! Ісус! Осанна! —
і люд розходивсь.

В цілому «Кобзарі» передзначення «клярнетного» стилю Тичини багате і щедре; вже — як підготований ґрунт з ясними і дужими паростками новочасности. Після змін мистецького життя в наступному півстолітті, високо над шпилями західніх модернізмів, мов голубиний привіт, забринять вістки про новий стиль.

Незадовго до кількох перших поезій Тичини, що в 1910-1912 роках були надруковані і становили ніби традиційні кроки перед брамою «Соняшних клярнетів», на Заході вибухали творчі «бунти» мистців. З виступом французьких «фовів», з діяльністю Матісса, Вламінка, Дерена та інших, змінилося щось на терені мистецтва. В Італії різкий урбанізм і футуризм Марінетті, зневажливий до людського серця і рушений в агресивні напрямки. З модними перемінами і додатком

«его», футуризм серед петербуржців проклямує Сєверянін. Від Німеччини — загадковий і глибинний романтизм в теоріях надприродного: «Блакитний вершник» почав свою ходу 1911 року.

На відміну від сковородинської тихости українського поета, в Росії композитор Скрябін (1872-1915) проголосив собі прометеїчну місію в мистецтві, але, якщо вирізняти чисто музичні відносини, він був сусідньою постаттю до «клярнетизму».

В «поезії звуків» Тичина здійснює реформу, знаходячи незнані закономірності, якраз для музичних форм розповіді. Навіть в особливих випадках «неформности» і зовнішньої невираженості порядків він відкопує, мов зачароване золото, мелодію; наприклад, в IV мініятюрі «Пастелів»:

1 Укрийте мене, укрийте:
2 я — ніч, стара,
3 нездужаю.
4 Одвіку в снах
5 мій чорний шлях.
6 Покладіть отут м'яти,
7 та хай тополя шелестить.
8 Укрийте мене, укрийте:
9 я — ніч, стара,
10 нездужаю.

В рамці повтору, ніби між двома дзеркальними відбитками, ритмічний рух набирає повномірности і піднесености, як виголос. Посередині — нагадка про давню долю: малюнковий вираз для скорботи, поряд переважно почуттєвого — в повторі. Два короткі чотирискладові рядки: 4 і 5, стали поруч довших: 6 і 7, з котрих першому бракує складу, щоб вирівнятися до сусіднього, восьмискладового (якщо додати, скрізь були б тільки дві міри складів і в кратному відношенні: двох до одного).

Рядок «покладіть отут м'яти» — повний, як інтонаційна і реченнева одиниця, як гожий і природний зворот. Могла промовити стара селянка. «Кобзар» рясніє реченнями, складеними так само.

Четвертий і п'ятий рядки прийняли «літературний» тон від символістичної маніри. Звучить мініятюра з досконалою невимушеністю. Зріст почуття і образної сили відбувається в чергуванні різномірних рядків і в шістьох «прискореннях» — збігах ненаголошених складів; розміщення таких збігів А. Белий *) вважав характерними для ритмічної окрилености.

*) «Символізм».

«ПОЕЗІЯ ПОЕЗІЇ» — В КЛЯРНЕТИЗМІ

Строфи в окремих віршах змінюються і повторюються послідовно. Подібні впорядження — з рефренами. Через конструкцію і звучання цілого твору виявляються також ритми самих форм.

Початкова строфа з поезії «Закучерявилися хмари»:

Закучерявилися хмари. Лягла в глибінь блакить...
О милий друже, — знов недуже —
О любий брате, — розіп'яте —
недуже серце моє, серце, мов лебідь той ячить.
Закучерявилися хмари.

Скріплює строфу — модель, вжитий також і в вірші «Подивилась ясно»:

Подивилась ясно, — заспівали скрипки! —
обняла в останнє, — у моїй душі. —

В ліричній тираді: «Закучерявилися хмари», не дуже зважаємо на майстрування в його окремих лініях, бо полонить живий і невпинний виголос, при достаткові співзвуч і красі повторів. Всюди — звукові відповідності, ізгукування, згоди, змінні звукові зв'язки, наприклад: ячить (кінець 4 рядка) — закучерявилися (початок 5 рядка); тут для староадигейського віршування обізветься приблизна рима, як на нормативній «скріпі».

Строфа дістає музичне обличчя. Здається, в кобзових акордах взято разом різноманітні низки тонів: виразити біль і співучу скаргу. Складний етюд скорбі виконано змішаними барвами звуків. Але небо, далі — в легких, радісних хмарках; поглибиніло блакиттю.

Для чотирьох строф збережено постійний контур; містяться ж нові музичні малюнки, в яких мотив, через розлади, приходить, зрештою, до відрадного завінчання:

в душі я ставлю світлий парус...

З подібною строфою і повністю чисто звукової поезії — вірш «Хтось гладив ниви». Початок його:

Хтось гладив ниви, все гладив ниви,
ходив у гніві і сіяв співи:
о дайте грому, о дайте зливи! —
нехай не сохнуть злотисті гриви.
Хтось гладив ниви, так ніжно гладив...

Від зачину, що з нього повтор кидає звукові тіні в наступний рядок, через сусідній однопочаток, також відзвучений, і аж до кінця, який прибирає собі період зачину: строфа насичена повторами і суголоссями, як струнний перебір. Надхненно і гарно прокинуто хвилю мелодики; мов порив вітру на колосках.

«Соняшні клярнети» для початку XX століття становили найвизначніший взірець «поезії звуків», що її Гоголь означив як «поезію поезії», застерігаючи:

«Поезія думок більш приступна кожному, аніж поезія звуків або, краще сказати, поезія поезії».

Вона в нерозгадній таємниці сполучена з самою мовою, як душа людини і тіло. Викликає в неуявимих глибинах серця людського — найтайніші відголоси.

Переклади означають судний іспит її. Бо в них, — на думку Шеллі, — така трудність, як перевести фіялку через горно, зберігаючи пахощі. Тони, що їх мають «квітки-ласкавці», «ясен квіт-первоцвіт», «квітчастий луг і дощик золотий», — змінюються при наближенні до горна.

Одна з високо цінених поем,*) «Арфами, арфами...» — має в періодах основи і рефренах таку силу виобразности, піднесеність, красу звукових відмін, що сама вимова малює.

Думами, думами —
наче море кораблями, переповнилась блакить
ніжнотонними.

Буде бій
вогневий!
Сміх буде, плач буде
перламутровий.

Другий з повторів, чергованих змінно, зривається в згусток звукових сполук, як відблиск сонця, щоб закінчитися в «білому» враженні відходу, коли суперечності спогіднено. Почуттєвий виголос родиться враз: пориваючися в тони, мов на клявішах, із самого «єства» мови, його ткання, пульсування крови. Мова складає, ніби скойка перлину, «поезію поезії», що потрібує собі для нового почуттєвого кола — нових слів; «акордились», «закучерявилися», «омофорно», «волосожарно», «струнконолоскові» та інші.

Якщо брати їх окремо, видно трохи музикальної штучности символістичного письма. Але вони, входячи в садок Тичининої лірики, відразу перестають бути блідими ляльками для символів: стають живими птахами казок. Вірш 1918 року:

Не дивися так привітно,
яблуневоцвітно.
Стигнуть зорі, як пшениця:
буду я журиться.

Не милуй мене шовково,
ясно-соколово.
На схід сонця квітнуть рожі:
будуть дні погожі.

На схід сонця грають грози —
будуть знову сльози!

*) А. Ніковський, Vita nova.

Встали мати, встали й татко:
де ластовенятко?

А я тут в саду на лавці,
де квітки-ласкавці...
Що скажу їм? — Все помітно:
яблуневоцвітно.

Дивно читати вірш — в добу, коли поезія обцвіла колючими залізними квітами.

А тут — світанковий простір і містерія схід сонця, що при ній любляться; і — родина, і — провістя від погожого небокраю, гроз, квіту: в наймилішій лагідності, можливій для людського слова.

Тичина приніс новизну модерности в споконвічну «поезію звуків»; природно прозвучали новотвори, вростаючи, як стеблинки на вишиванках, — в її склад. Серед цінностей, що вона дістала, є світло від почуття замилуваности і любови до життя всього Божого світутвору: від почуття, з яким здійснюється правда лірики. Вища; над ствердженнями «реальности» речей з теоретично вґрунтованою необхідністю чорноти; правда дійсна, що знає: матеріяльний бруд існування безсилий осквернити душі.

Її погляд добрий — в «Соняшних клярнетах», як і народних піснях. Можна назвати: ідеалістична правда; але це не буде точно, бо з нею поезія не служить ідеалістичному світоглядові, як і не ідеалізує день; але відкриває вищу справжність. «Пісня до правди доходить», — каже прислів'я.

ХЛІБОРОБСЬКА ДОЛЯ

Доля настільки відмінна від «року» і «шікзалю», як і подібна.

Дім світла Божого високо над нею. Властиво, належить вона доземній тутешньості, — в таємному просторі життя, коло джерел віщування, з могутністю прирікати.

Далека: в задумі, охоплена древніми і нерозгадними наведеннями. Неможливо передбачити її несподіванки, складені з горя і радости.

Можна звертатися з проханнями і докорами. Часто з пісень чути, що вона байдужа до журби.

Пересвітлення її постаті здійснюється в різних образах лірики. Часом — дівчина, ніби заміна її в нашому оточенні.

Гаптує дівчина й ридає —
чи то ж шиття!
Червоним, чорним вишиває
мені життя.

(«Гаптує дівчина», 1914)

Провісний вірш! — привиджено жорстокість і темноту становища, до якого звели поета через терор, на руїнах таланту — бути сомнабулою для омани.

Подих безсердечної долі наповнює строфу, що наступного року складається під впливами війни, як і скорбного життя.

Сліпучі тони — і дика воля!
Ой, хтось заплакав посеред поля.
Зловісна доля, жорстока доля.
Здаля сміялась струнка тополя.
Сліпучі тони — й смутні волошки.

Речення прості, замкнуті в віршових рядках. Відчуття складне: за грізними познаками долі — світ, благословенний і прекрасний; від нього весь час рухи і проблиски глибшого значення.

Нехай не сохнуть злотисті гриви,
хтось гладив ниви, так ніжно гладив...

*

Плили хмарини, немов перлини...
їх вид рожений — уста дитини!

Проминувши, стали «чужі, далекі», але посвітився на них відбиток від вищого простору, де добрість і мирність: над всім.

Ні в народному світовідчуванні українському, ні в індивідуальному його вираженні в Тичини, здається, немає догранічної невідворотности і всесильности фатуму. Тут уособлюється відчуття незбагненної закономірности в розподілі зла, що мучить, виходячи з таємної сторони буття і руйнуючи всяку радість. Проти нього можна стати, з надією на переміну, хоч навіть сама доля його призначить.

В настроях природи, через явища її, означується ласкавість або зловісність: від долі.

Поетичні вислови точні — як передчуття того, що настало в Україні через три роки, з плачами посеред поля.

Долю заміняє «хтось» («ходив у гніві»); протистава до «Ти» — безгнівного, що співзвуччями космічного світла відкрив збірку. Треба виключити перемінність, коли витвір уяви дістає неоднакові значення в поезіях однієї книжки. Ліричні уявлення Тичини, як правило, зберігають постійні змисли, ніби в системі.

Причина протиставности, мабуть, інша. Народна душа, відчуваючи згоду з сферою найвищих могутностей — з незримим небом, і виразом його в видимому небі сонць, — віддавна перебуває в скорбному розладі з дійсністю свого історичного побуту, що, повний нещастя, складає приклад недолі.

Торік був захват майбутністю і візія найпотужнішої події, мов розвитку грози в крузі всього буття, коли огонь «розцвівсь»; візія виражена через несамовитий сполох почуття, але з досконалою розміреністю ритмів.

Дожидалася краща доля, за рокованою хвилею — близькістю злигоднів. Примиреність і голуби, що «сіють спокій» у небесах. А, всупереч ліричному закляттю, недоля, як зловісна тінь, окрила через рік. Тоді виспівалася строфа з грозовим ісходом для серця.

Моя пісне, вогниста, шалена
(креше небо і котить свій гнів),
ах, розбийся на світлі акорди,
розридайсь — і затихни, як грім...
(«Там тополі», 1916)

Передчуття в ясновидницьких піднесеннях і трагічній зневірі навіщувало зміну: справді, почалась весна визволення, а за нею зразу ж хмара світ зап'яла — комунізм росіян. Недарма в уяві зловісно тінилося.

Неповний рік народної революції випав світлий, після царизму і перед більшовиками; дійсно, як квітень волі, хоч серед підступів і загроз від державно-політичних сусідів.

Потім зрадила доля; вірш 1918 року, «Одчиняйте двері», повний безмежного трагізму, міг би сам свідчити про весь раптовий поворот, коли події об'явилися страшною протилежністю до сподіваного.

Одчиняйте двері —
наречена йде!
Одчиняйте двері —
голуба блакить!
Очі, серце і хорали
стали
ждуть...

Одчинились двері —
горобина ніч!
Одчинились двері —
всі шляхи в крові!
Незриданними сльозами
тьмами
дощ...

Немає кращого віршу про моторошний обман: дожидали приходу найсвітлішого добра, як нареченої в церкві до вінця, а замість неї — смерть, на кривавих шляхах, і злива горя, що сьозами закрила небосвіт.

Так означено катастрофу, яку приніс на Україну, відібравши її волю, червоний «рок» росіян. Від того вражаючий трагізм проникає в «Соняшні клярнети». Передчуття було і в 1917 році, — вірш «На стрімчастих скелях»:

Із долин до неба
простяглися руки:
о, позичте, грози,
зливної блакиті! —
враз
вниз

впали краплі крови!
Впали краплі крови...

*

Хтось горів світанно,
колінноприклонно:
дай нам, земле, шуму,
шуму-божевілля! —
Ніч.
Плач.
Смерть шумить косою!
Смерть шумить косою...

Надходить мініятюра, теж 1917 року: «По хліб йшла дитина»; — сказано стільки, як в поемах, про той час.

По хліб йшла дитина — трояндно!
: тікайте! стріляють, ідуть.
Розкинуло ручки — трояндно.

Ні Бога, ні чорта — на бурю!
: гей, стійте! знайдем і в церквах.
Знялось гайвороння — на бурю.

Спільний настрій і картина дійсности єднає три поезії, в символічній розповіді: про сподівання добра і, замісто нього, раптовий жах. Дитя йшло по хліб, а подали смерть, і нахваляються скрізь убивати, навіть у церквах.

Алегорію бурі-грози проведено через три поезії, в значенні лиха, як замінну для назви соціяльного катаклізму. І привиддя: смерть — кров, супроти блакиті, «осяйної» і «голубої»; чорнота, супроти світла, що його дожидали на початку.

В «Золотому гомоні», поемі 1917 року, найбільшій речі в збірці, подібний мотив: серед радости — вісник горя.

Чорний птах — у нього очі — пазурі! —

Можливо, вплив згадки з «Божественної комедії», від подробиці портрета: Cesare armato con gli occhi grifagni *).

Чорний птах із гнилих закутків душі,
із поля бою прилетів.
Кряче.
У золотому гомоні над Києвом,
над всією Україною —
кряче.
О, бездушний пташе!
Чи це не ти розп'яття душі людської
століття довбав?

*) La D. Commedia, Inf. IV: «з очима пазурника цезар збройний».

. . . . . .
Чи не ти виймав живим очі,
із серця віру?
. . . . . .
Чорнокрилля на голуби і сонце —
чорнокрилля.

Але тоді, в 1917 році, мріялося, що

: виростем! — сказали тополі.
: бризнем піснями! — сказали квіти.
: розіллемось! — сказав Дніпро.
Тополі, квіти і Дніпро.

Надто сильні і світлі були дожидання, щоб зневіритися від ознак: «дзьобатого орла» імперії чи ворона з власних «закутів душі».

В «Думі про трьох вітрів», того ж року, панує надія на відродження, хоч Сніговій-Морозище

летить, гуде, свище,
снігом хати обкидає,
з людей насміхає:
«Це вас, — каже, — Сонечко веснянее вітає».

В «Соняшних клярнетах» враз вирізняється драматичний мотив, коли думки звернені до всенародної долі. Ще не були вони в полоні ідеологічної павутини, виснуваної з «альґебри революції», як сталося через десятиліття. Звертались до незримого сонця і сприймали пророче осяяння. Скорбну майбутність передзначали виразно. Хоч тоді, першого року, події революції ставали в обриси державного життя з радісними перспективами, і передчуття можна було подужати.

Між печалями війни і почином кривавої епопеї «воєнного комунізму» відкрився просвіт волі. Віщування про нього і співний вираз наповнили збірку Тичини. «Соняшні клярнети» — ніби дзеркало недовгого, а безмежно радісного усміху української долі, що так рідко забувала приносити нещастя.

Досить короткого прориву — звільнення з чорноти і тісного життя, — щоб зненацька, мов чудом, душа народна відбудувала всі височини заповідного прагнення.

Десятиліття до 1917 року становило добу одужування після неталанного землетрусу першої революції і містило жорстокий політичний сутінок, що скрізь володів.

В атмосфері того одужування визрівали мелодії «Соняшних клярнетів». Відгуками бриніли також протягом громадянської війни, аж поки надійшла остаточна поразка, і поет пішов цілувати пантофлю комуністичного «папи».

Там, де стежка поетової душі сходилася найближче з долею душі народної, — в крузі спільних надій, знайдено, мов під квітом папороті, ліричний скарб «Соняшних клярнетів».

СІМ'Я І НЕВЕЧІРНІЙ СВІТ

В небагатьох віршах приходять мотиви родинного життя, але щирість і сердечність їх незвичайна.

Від плачу Ярославни в «Слові» і аж до «Скорбної матері» в «Соняшних клярнетах», вони — неодмінні в нашій ліриці. З пісень і «Кобзаря» почуття родинне сіяє в апотеозі, обгортаючи все життя.

Вірш Тичини «Не дивися так привітно» з'єднує кохання і тривогу про звіт перед батьками: в чотиристрофній ліричній п'єсі, де свідок і учасник — дивна природа, її зорі, що «стигнуть, як пшениця»; рожі, що квітнуть на схід-сонця; грози грають; а тут «квітки-ласкавці».

Повний чудесних змін і сяйва весь круг буття, в середині якого прихід всіх жалощів і втіх суджено від справжнішої дійсности, кращої, ніж та, що бачать «реалістичні» очі.

Через родинні почування, безмежні сердечним змістом, — як цілий світ, — душа приєднується до безкінечности життя. В щоденному «білому» світі, з відносинами сім'ї в милості їх, якщо терпеливо і віддано збережені, супроти «сірости» побуту, люди тихі, люди смиренні, в несказанній урочистості стають перед небесною силою, присутність якої відчувають недалеко: мов сіяння ікони, що над покуттям з'являє її видимий символ.

І почування переносяться до громадськости: в вітчизні, як сім'ї, значно більшого обширу! також до вселюдства.

Найчудесніше виспівалося світло родинного почуття — в поемі «Скорбна Мати». Малюнок степний; Мати переходить поле, боліючи серцем за Сина, якого замучено. Бачить труп в житі і плаче. Стрічає учнів Сина — радить їм заходити в кожну хату, там видно розп'яту тінь Його. В полі скрізь могили, і коли звістку вчуває Мати: про воскресіння Сина, то ще не певна її. Але знає: не вмре країна, де вдруге Він народився.

Вибираючи окремі ланки сюжетні, ми змінюємо твір, що в ліричних світлотінях і змістових плянах з'єднує їх, супроводжуючи мотивами з природи і роздумів, сповненими символічного значення.

Поезія, в її найсправжнішому образі на землі, народжена тут з єдиного надхнення, що дається «звише», як іскра неба. Воно відділяє її від чудово складеної, — в модерністичних формах віршів, — — прози: такої частої в літературі XX століття.

Благословенність відзначає поему: як вона зложена і освітлена, — в найглибшому почутті, що становить перший зміст її.

«Скорбна Мати» виділяється з-посеред усіх творів Тичини. В поезії нового часу піднята, ніби засвічений тетракирій. Посвята: «Пам'яті моєї матері», ще ніколи не була так вірно виправдана.

Віршовий лад поеми щасливо вибраний. Ощадні вирази, властиві для мови, природно вкладаються в короткі рядки, мов рамки мальов-

ничого і зворушливого уявлення. Рими пісенно прості: нами — сльозами, дніло — обідніло, шептали — знали.

Твір написано з світлою життьовістю в вираженні великого болю, і всі порядки ніби самі визначилися як правдиві.

Чотири частини, всі чотиристрофні, пляномірно зв'язані, мов образи в бароккових іконостасах. Початок одинаковий для кожної частини — «Проходила по полю». І мережа повторів сполучає різні строфи. «Ой, радуйся, Маріє!» — в I частині (2 строфа, 4 рядок, в римі з «чорніє»); в II частині (1 строфа, 4 рядок; змінено: «возрадуйся, Маріє!» — 2 строфа, 1 рядок). «Христос Воскрес, Маріє!» — в III частині (1 строфа, 4 рядок; 3 строфа, 1 рядок). «Христос Воскрес», без звернення, що забринить потім, — а тут в III частині (2 строфа, 1 рядок; 4 строфа, 4 рядок — в кінці). «Ой, радуйся!» — без імени, — в I частині (2 строфа, 4 рядок); в IV частині (4 строфа, 2 рядок). «Поглянула — скрізь тихо», — в I частині (2 строфа, 1 рядок); в IV частині (2 строфа 1 рядок). «Спросоння колосочки», — в I частині (2 строфа, 3 рядок; 3 строфа, 1 рядок).

Повтор слів, речень, строфічних будов, звукових сполук становить спосіб — покріплювати враження до міри повної переконливости і малювати барвами почуттів, знаходячи в кожному глибші і світліші верстви. Приневолюючи їх відгукуватися на своєрідні «камертони» новознайдених висловів.

Створюється прозора міць, магічна замкнутість, відбиток всесвітности — в живому кристалі віршу.

Гармонійно розміщуються мотиви, наприклад, взяті від життя поля, — і вгадано поділ віршової течії: між ними і повторними означеннями душевного стану. В присутності незримого сонця всі події дістають урочистий порядок відбування, ніби в системах музики і храмових будовах або в духовній формності обрядів і старовинних звичаїв.

От, доторк до струнок, що звучать для лірики поля, на початку повторно і часто; обніжки, межі, чорніє труп в житах, колоски шелестять. Потім — відхід від мотиву; тільки в II частині, також на початку, поворот: поле «зелене зеленіє». І знов відхід, щоб вернутися в III частині і звести снагу настрою в рокіт з дужими звуковими барвами.

Ми — квіти звіробою,
із крови тут юрбою
зросли на полі бою.

І знов підноситься смутний тон: «в могилах поле мріє». Далі, в частині останній, дві строфи, покладені симетрично, дістали заключні звучання, в тому самому кольорі — образі. Перший раз, як дике буяння жита; другий раз, як шепіт його колосочків, де Мати «упала на обніжок, хрестом розп'явши руки»; і в тому шепоті мотив відходить.

Закінчується поема в вислові несвітського німого терпіння і самотности серця, що страждає. Початок цього мотиву — в зачині поезії поля.

Біль серце опромінив
блискучими ножами!

(І частина, 1 строфа)

Зразу ж при тихих відкликах колосків милого і страшного поля — чиясь смерть.

Друга частина замикає в собі зустріч і розмову з учнями Сина. Відповідаючи, як простіше до Нього пройти,

Звела Марія руки
безкровні, як лілеї...

Звістка про воскресіння обходить круг в III частині, але — не примирюється з нею поле, де скрізь кров. Тільки один голос, безмежної ласкавости, благає про милосердя.

"...квітка лебедіє:
о зглянься хоч Ти, Маріє!

В заключній частині: думка Матері про невмирущість країни і одночасно — смертне страждання за Розп'ятого.

Над видіннями поеми, окресленими, ніби в різних плянах бачення, невидимо присутній Спаситель. Його страстотерпні муки і світло Його серця становлять височину і осередок всього: над колосками ланів і могилами, над сльозами людськими і миром, і зорями, а одночасно — з ними всюди: як світ невечірній.

День страждання Матері, перед звільненням Сина з труни, висвітлено при небі з виднотою без світил дня і ночі; посеред поля, забутого янголами; поля з обніжками, колосками, трупом, — коли «мовчать далекі села».

(Далі буде)

ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ: ВІСНИКІВСТВО І РОСІЙСЬКА ПОЕЗІЯ

Дискусійне

Чим віддаленіші одна від одної літератури певних епох або народів, тим яскравіша буває між ними подібність («Всі поети пишуть однаково — якщо вони справді поети»). Але це подібність компонентів, а не композицій. Щоб довго не зупинятися на цій тезі, подамо приклад — використання того самого мотиву в Лесі Українки і в Рубена Даріо:

Чує лицар серед бою,
Що смертельна рана в грудях,
Стиснув панцера міцніше,
Аби кров затамувати.
...
«Якби я хоч на хвилину
Скинув цей залізний панцер,
Кров би кинулась потоком
І життя моє порвала б ...»

*

Колись в одчайдушнім герці
Шляхетний, славний юнак
Стрілою під саме серце
Був тяжко поранений так,

Що лікар вістря жорстоке
В рані велів лишить,
Щоб крови буйні потоки
Життя не забрали вмить.

(Вільний переклад І. Качуровського)

В оригіналі подібність стає виразнішою ще й через розмір.

А поза тим у творчості Рубена Даріо і Лесі Українки годі шукати якоїсь подібности.

В межах кожної літератури повторювання дрібних деталів типове для початківців, які не знають, що висловлюване ними вже було колись висловлене. Необтесаний самородок Ґорький на початку свого «Буревісника» майже дослівно повторив вірш Лермонтова.

Також культурний поет часто використовує чужі мотиви і теми, не кажучи вже про технічні засоби. Запозичення, наслідування, навіть переспів типові для всіх літератур і зовсім не свідчать про зниження (чи профанацію) твору, що служить зразком. Жодна велика постать у літературі не виросла з нічого: переспівувач може стояти і нижче від переспівуваного, і бути з ним на одному рівні, і підноситися вище від нього. Справа лише в таланті.

Але про залежність певного автора чи мистецької течії від даного мистецького явища можна говорити лише тоді, коли існує подібність не окремого деталю, а цілого р я д у компонентів.

Саме такий зв'язок існує між російською поезією «срібного віку» і нашим вісниківством.

Кілька разів мені доводилося читати або чути зіставлення: Блок — Ґумільов — Клен; Блок — Ґумільов — Маланюк.

Про Ґумільова будемо говорити пізніше. Що ж до Блока...

Але тут я мушу зробити малий відступ. Я не люблю Блока. Його «Дванадцять» викликає в мене враження антисанітарії. Огидніщим від цього твору здається мені лише твердження Геґеля (дослівно його не пригадую), що християнство знайшло своє найвище чи то найповніше втілення у французькій революції. Також не робить мені особливої приємности слідкувати, як з імлистих мрій про Прекрасну Даму з року в рік все чіткіше викристалізовується постать повії. Отже я не люблю Блока і не знаю його настільки, щоби впізнати кожен його образ і побачити подібність з тим чи іншим його віршем. Все таки мені здається, що зв'язок між ним і нашими поетами знаходять переважно тому, що Блок — найбільше відомий. Треба ж когось назвати — ну, й називають Блока.

Наріжний камінь вісниківства — це не Блок і навіть не Ґумільов, а Максиміліян Волошин.

В одній з найславніших своїх поезій М. Волошин писав:

...
В этом ветре — гнет веков свинцовых,
Русь Малют, Иванов, Годуновых,
Хищников, опричников, стрельцов,
Свежевателей живого мяса —
Чертогона, вихря, свистопляса —
Быль царей и явь большевиков.

Что менялось? Знаки и возглавья?
Тот же ураган на всех путях:
В комиссарах — дух самодержавья,
Взрывы революции — в царях.

Вздеть на виску, выбить из подклетья
И швырнуть вперед через столетья

Вопреки законам естества —
Тот же хмель и та же трын-трава.

Ныне, даве ль — все одно и то же:
Волчьи морды, машкеры и рожи,
Спертый дух и одичалый мозг,
Сыск и кухня тайных канцелярий,
Пьяный гик осатанелых тварей,
Жгучий свист шпицрутенов и розг...

Далі йде — типове для Волошина — прийняття всієї цієї огиді, як нібито Божої кари. Але нас це вже не цікавить.

Ставлення знаку рівности між царизмом і більшовизмом, цілковите утотожнення цих двох явищ якраз і є підвалиною ідеології українського крайнього націоналізму, насаджуваного свого часу журналом «Вісник».

Абстрагуємося від того, в якій мірі ця концепція історично виправдана. Безумовно, більшовизм всмоктав у себе все найгірше, що тільки мали Московія і Російська імперія на протязі їх існування — було б безглуздям це заперечувати. Але люди з трохи вищим, ніж у теоретиків українського націоналізму, рівнем відмічали подібність між більшовиками і якобінцями, проводили паралелю між радянським соціялізмом і тиранією інків, звертали увагу на тотожність колгоспної системи і рабовласницького сільського господарства древнього Єгипту.

Але, як би там не було, для поезії ця концепція виявилася плідною. («Історію, — казав А. Дюма, — можна ґвалтувати, але під умовою, що ви їй напевно зробите дитину»).

Ще напередодні російської революції цитований вище Макс Волошин написав менше відому, але не менше яскраву поезію «Видіння Ієзекіїла». Пророк передає слова Господні, спрямовані до землі, яку чекає кара за те, що вона

Строила вышки, скликала прохожих
И блудодеяла с ними на ложах,
На перекрестках путей и дорог
Ноги раскидывала перед ними...
Каждый, придя, оголить тебя мог
И насладиться сосцами твоими.

Країна, що лежить блудницею на перехресті — це ляйтмотив творчости раннього Маланюка:

...
Тільки ти, похотлива скитська гетеро,
Простягаєш сарматських вишень уста.

Тільки ти, перекохана мандрівниками,
Всім даруєш розтерзане тіло для втіх,
І кусають, і душать брудними руками,
І з плачем твоїм злиті харчання і сміх.

На узбоччу дороги — з Европи в Азію,
Головою на захід і лоном на схід —
Розпростерла солодкі смагляві м'язи
На поталу, на ганьбу земних огид.

І ще:

Лежиш, розпусто, на розпутті,
Не знати, мертва чи жива.
...
Хто ґвалтував тебе? Безсила,
Безвладна, п'яна і німа,
Неплодну плоть, убоге тіло
Давала кожному сама.

Є в Маланюка подібність також і до інших російських авторів. Наприклад:

Ґумільов:

Где ломали друг другу крестцы...

Маланюк:

Понесе переламані кряжі
Під побідний грім гаківниць

Ґумільов (у тій самій поезії):

Варяжская сталь в византийскую медь.

Маланюк:

Куди ж поділа, степова Еллада,
Варязьку сталь і візантійську мідь?

Бунін:

Ходит в темной роще Богоматерь.
...
Застят ели черной хвоей запад,
Золотой иконостас заката.

Маланюк:

Крізь заходу іконостас
З нерукотворним ликом Бога...

Рядки Ґумільова:

Самофракийская Победа
С простертыми вперед руками

дали поштовх Маланюкові створити поезію «Символ» (у першім виданні вони стояли над поезією як мотто):

Чим далі, тим похмуріш мряки,
Тим небезпечніша дорога...
О, ніби Ніке з Самотраки,
Твоя смертельна перемога:

З одірваною головою,
Безумна і посмертно-біла,
Вона несе над полем бою
Своє сліпе й крилате тіло.

Але в руках, у тьму простертих,
В несамовитій силі руху...

(і т. д.)

І навпаки. Рядки Маланюка —

Половецьким хижацьким ханом
Полонив тебе синій степ

можна б поставити за мотто до поезії сучасного російського поета Івана Єлагіна:

Степ. І світить місяць високий
Між фіялкових завіс.
Степ. І мчить верхівець косоокий,
Довгий тримаючи спис.

В травах кінь поринає. І грає
В нім половецька лють.
Віють стріли — ворожі зграї,
Як доженуть — заклюють.

Тож шалійте і рвітесь побіч,
Згубно дзвеніть навздогін.
Та звитяжець не кине здобич
І не зупиниться він.

Бож недаром кров'ю хлюпоче
Рана на лівій руці.
О, княжна! Її стан дівочий
На половецькій луці.

(Переклав І. Качуровський)

Я зовсім не маю певности, що Олена Теліга була обізнана з філософською лірикою В. Соловйова. Проте можу навести випадок, коли між їхніми поезіями існує виразна подібність.

Соловйов:

Мыслей без речи и чувств без названия
Радостно-мощный прибой...
Зыбкую насыпь надежд и желания
Смыло волной голубой.
Синие горы кругом надвигаются,
Синее море вдали.
Крылья души над землей поднимаются,
Но не покинут земли.
В берег надежды и берег желания
Плещет жемчужной волной
Мыслей без речи и чувств без названия
Радостно-мощный прибой.

Теліга:

Не любов, не примха й не пригода, —
Ще не всьому зватися дано!
Ще не завжди ж у глибоких водах
Відшукаєш непорушне дно.

І коли твоя душа воскресла
Знову мчиться у осяйну путь,
Не питай, чиї надхненні весла
Темний берег вміли відштовхнуть.

Не любов, не ніжність і не пристрасть,
Тільки серце — збуджений орел!
Пий же бризки, свіжі та іскристі
Безіменних, радісних джерел!

Натомість з цілковитою певністю можу ствердити, що ряд поезій Олега Ольжича базується не стільки на його археологічних студіях, скільки на поезії В. Брюсова «Скифы»:

Мне легко далась бы наука
Поджидать матерого тура.
Вот — я чувствую гибкость лука,
На плечах моих барсова шкура
і т. д.

Правда, скифів в Ольжича немає, а є «Ґалли» і «Ґоти». І є, що найголовніше, ліричний герой, втілений в образ войовничого дикуна.

З біографів скальдів і трубадурів знаємо, що все їх життя виглядало як поетичний твір. Те саме можна сказати про деяких романтиків. Не тільки творчість Байрона була свого часу об'єктом наслідування, а і вся його постать.

Героїчна муза Ґумільова, а в першу чергу він сам, поет-воїн — ось що служило зразком для поетів «Вісника». І двоє з них — так, як Ґумільов — склали своє життя в боротьбі з ворогом.

Якийсь час і в якійсь мірі належав до вісниківської квадриґи і Юрій Клен, якого вважаємо одним із найбільших поетів століття. Він сам пробував колись писати по-російськи. Його поезія перегукується з творами німецьких і французьких авторів. А також і російських. Я вже колись наводив одне порівняння, а тепер дозволю собі його повторити.

Наталья Іванова:

Но иногда мне с грустью снится
(О, как томят нас чары сна!),
Что где-то там, в душе, томится
Непробужденная весна.

Ю. Клен:

О, буде ще така весна,
Яка тобі й не сниться.

У примітках до «Каравел» Ю. Клен стверджує, що його поезія «Вікінґи» виникла почасти під впливом поезії Ґумільова «Варвари». Також не без впливу Ґумільова постала і назва циклу «У слід конкістадорам».

Взагалі конкістадори і вікінґи перекочували в українську поезію почасти, може, й від Ередія, але більше таки від Брюсова та Ґумільова.

Але що найбільше пов'язує вісниківців з російськими поетами, це їх версифікація, інтонація віршів, структура образів, система розмірів, характер рими.

Навіть там, де нема подібности змісту, існує подібність інтонації:

Есть Бог, есть мир. Они живут вовек.
А жизнь людей мгновенна и убога.
(Ґумільов)

Земля широка. Мудрий в небі Бог.
І серце людське — мужнє і велике.
(Ольжич)

Якщо неоклясики орієнтувалися на світову поезію взагалі і були пов'язані з поезією російською лише в тій мірі, в якій російська належить до світової, то вісниківство є тією точкою, де українська духовість зрослася з російською найдужче і найтісніше.

З «ЩОДЕННИКА» АНДРЕ ЖІДА

До 10-річчя смерти А. Жіда, 1869-1951

26 жовтня 1924.

Дехто рветься до мети. Інші йдуть просто перед собою. Щодо мене, то я, правда, не знаю, куди я йду; але я йду вперед. Можливо, що я лише авантурник.

20 грудня 1924.

...Я не можу позбутися подиву з того, що речі є такими, як вони є, а якби вони раптом стали іншими, це, здається мені, мене б не здивувало. Реальний світ є для мене завжди дещо фантастичним. Це я помітив уже дуже давно, і саме при одній подорожі до Бретані, яку я відбув у вісімнадцять років... Але я не хочу впадати в метафізику. Я не дозволяю собі ніякого містицизму, і моє думання не наближається ні до Канта, ні до Платона. Тут щось інше. Мене мало цікавить знати, вірю я в навколишній світ чи ні; це не є й питання інтеліґенції: я не маю почуття реальности. Мені здається, ніби всі ми рухаємося в якійсь фантастичній параді і ніби все те, що інші називають «дійсністю», їх зовнішній світ, є не більше дійсним, як світ «Фальшивомонетників»*) або «Тібо»**).

Це останнє речення неточне; воно обмежує і дещо навіть фальшує зміст того, що перед ним, і веде до твердження Бальзака: «Повернімося до дійсности: говорімо про „Євґенію Ґранде"».

4 листопада 1927.

Про питання «впливу» я багато думав і вірю, що у відповідях на нього трапляється багато грубих помилок. У літературі справжню вартість має лише те, чому вчить нас життя. Усе, чого навчаються лише з книг, лишається абстрактним, мертвою буквою. Якби я не зустрічав ні Достоєвського, ні Ніцше, ні Блейка, ні Бравнінґа, — я не можу повірити, що мої твори були б інакші. Вони допомогли мені щонайбільше прояснити мої думки. Що ще? Я радий був вітати тих,

*) Роман А. Жіда.

**) Роман Р. Мартен дю Ґара.

у кого я віднайшов свої думки. Але ці думки були мої власні, і не їм я їх завдячую. Тоді вони не мали б вартости. Великий вплив, якого я справді зазнав, — від Ґете, і навіть тут я не знаю, чи моє захоплення грецькою літературою і культурою не було б достатнє, щоб зрівноважити християнське формування моєї ранньої юности.

Зрештою, я почуваю себе достатньо багатим, щоб не видавати думки, які належать іншим, за свої.

22 жовтня 1928.

Справді! і Достоєвський піддається мистецьким мотивам (точно так, як Валері каже про Расіна, що той радше змінив би характер Федри, ніж написав би один поганий рядок), але тому, що він, зовсім так, як і Расін, зрозумів, що мистецькі мотиви найменше вводять в оману. Можливо, що саме конечність і вимоги чисто естетичного характеру були тим, що привели його до найсміливішого і найправдивішого розуміння психології. І навпаки. Академічна форма, конвенційна краса і т. д. часто відповідальні в психології за потворні помилки. Є певні контури, які можна виповнити тільки брехнею.

3 липня 1930.

Єдина драма, що мене по-справжньому цікавить і яку я завжди хотів би наново оповідати, — це суперечка кожної істоти з тим, що їй перешкоджає бути справжньою, що протистоїть її суцільності, її самоздійсненню. Перешкода в переважній більшості міститься в ній самій. А все решта тільки випадок.

30 січня 1931.

Нарешті одержав так давно анонсоване число «Latinité», що містить «безсторонню» анкету про мій «вплив у Європі». Усе ще є багато критиків, які думають, що я здавна дуже зацікавлений своїм впливом і турбуюся ним, а мої писання ніби мають на меті впливати на думання моїх читачів і ґвалтувати його. Я сподівався, що довів протилежне, бож до цього часу у мене було єдине бажання — писати мистецькі твори, не знеособлені, але ніби звільнені від мене, такі, що, якщо вони діють взагалі на читача, могли б допомогти йому ясно бачити й пізнати самого себе, примусити його думати, і якщо й проти мене то мене залишити.

1 вересня 1931.

Сюрреалісти готують сенсаційне антирелігійне число свого журнала, — каже мені Г. Він з захопленням оповідає мені про мужність Б., який, побачивши в метро священика, сідає поруч з ним і за якийсь час починає голосно лаятися: «Перестаньте, нарешті, мене обмацувати! Негіднику! Стара свиня!.. І такому довіряють дітей...»

Г. вважає це «знаменитим». Я, навпаки, у нападі на когось, хто не може боронитися, не бачу ніякої мужности і приєднуюсь до зауваження Робера Левека:

«А якби Б. вважав себе за такого самого антимілітариста — він ніколи не зважився б так поводитися з офіцером; він добре знав би, що ризикує дістати ляпаса!»

Але саме підступом, боягузством такої огидної поведінки й захоплюється Г.:

«Йдеться ж не про те, щоб сперечатися з кимсь, а про те, щоб поставити його в таке становище, в якому він не може боронитися».

Я навпаки, завжди боюся (щоправда, дещо містично) посилити позицію противника, якщо почуваю себе винним у несправедливості до нього. І, крім того, протизаконність нестерпна для мене, — навіть якщо вона принесла б мені перемогу; ліпше мені самому бути її жертвою; але вона обурює мене й тоді, коли спрямовується проти мене; і не так з причини шкоди, якої мені завдає... Ні; тільки з причини порушеної рівноваги.

Літо 1937.

У маленькій — такій важливій, такій ваговитій — книжці Леніна «Держава і революція», що лишилася не закінченою, стоїть одне речення, на якому я зупиняюся. «Досі, — каже він, приймаючи зрештою дорогу йому ідею від Маркса й Енґельса, — не було революції, яка в кінці не привела б до посилення урядового апарату». Я цитую з пам'яті і не міг би ручитися, чи це точно його слова; але я певен, що не перекручую його думки. Зрештою, цій думці присвячений увесь твір. І з цієї констатації Ленін набирається мужности ще ґрунтовніше підкопатися під складний механізм держави. Бо якщо, думає він, дотеперішні революції привели тільки до зміцнення того, що мало бути знищене, то це тому, що вони не були доведені до кінця. Твір походить з 1917 року. Він лишився недокінченим, бо Ленін вважав важливішим діяти, ніж писати. Він здійснив цю досконалу революцію. Щоб її довершити, не зупинялися ні перед якими жертвами. Нарешті революція перемагає — вона перемогла. З того часу минуло двадцять років. І як тепер справи в Радянському Союзі? Страшна бюрократія, урядовий апарат ніколи не був таким сильним. Нема ніякого «досі», лишається ствердити: невелике речення лишається дійсним, і що Ленін писав 1917 року, він міг би сьогодні написати ще раз.

*

Теорії Руссо містять у собі безсумнівно менше парадоксального і божевільного, ніж це охоче намагаються бачити. Фатально лише, що це теорії і що вони часто продиктовані йому пристрастю. Я не можу повірити, щоб людина, як запевняє Руссо, була «від природи

доброю». Прагнення, потреби істини, навіть змислу до неї бракує як у дитини, так і в примітивних суспільствах. Ця утопія небезпечно фальшує на вихідному пункті кожне плянування, кожну візію майбутнього. Як можна не погодитися, що цивілізація — саме тому, що вона людину творить і навчає — відповідальна за багато промахів, за суспільство, за багато зіпсованого? Людина щойно хоче бути створеною, мусить постати, і великий закид проти суспільства полягає в тому, що воно так мало зробило, так мало працювало, щоб цю добру людину (не «добру від природи», а продукт, твір культури і мистецтва) зробити можливою.

Що я передусім не люблю у Руссо — це його похвала невігластву. Зловживання, які людина поповняє при наукових відкриттях, означають, що не до них треба мати недовір'я, а до людини, що ними зловживає.

Це самозрозуміле; і коли нас вогонь може пекти, це далеко не значить, що ми його погасимо.

Що я закидаю Руссо — це те, що він говорить про «закони природи» там, де йдеться про людські справи. Закони природи незмінні; тим часом як нема ніякого людського влаштування, нічого людського взагалі, чого не можна було б змінити — починаючи (або ліпше — кінчаючи) самою людиною.

*

«Я не марксист!» — так ніби сказав сам Маркс під кінець свого життя. Цей жарт мені подобається. Це повинно, як на мене, означати: «Я даю вам нову методу, але ні в якому разі рецепт або якусь закінчену систему, яка не вимагає від людини жодного напруження (під яким я розумію напруження думки). Отже не тримайтеся мого слова, а прагніть вище».

Занадто часто запевняють, що Мольєр глузував з медицини. Зовсім ні: він сміявся з лікарів і з того, що вони з медицини зробили. Проти Арістотеля він не мав нічого. Зате був проти арістотелізму. Рішуче нічого проти науки, але проти вчених його часу...

Як багато молодих марксистів сьогодні, заплутавшись у «діялектиці», клянуться Марксом, як колись клялися Арістотелем. Їх «культура» починається й кінчається в марксизмі, який їм, думають вони, дозволяє все розуміти, все оцінювати; і все, що під марксизм не підходить чи йому суперечить, вони оголошують не вартим уваги або поганим.

Переклав Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА: МИР І ПОЛІТИКА

Мир є словом, яке нині найчастіше можна почути — і в устах звичайного обивателя, і в устах політика. Ми розуміємо під цим словом протиставлення до слова «війна». Значення слова «мир» дуже широке, і воно охоплює не тільки факт, що ніде не лунають постріли і не гинуть у боях люди. В слові «мир» міститься і те, що немає причини вести війни і вбивати один одного, хоч і існують непорозуміння, от як між господарськими угрупуваннями шести й семи, які завжди дається звести до різниці в думках стосовно тих самих проблем. Різниці в думках можна дискутувати так довго, аж знайдеться одна, всіх обов'язуюча норма поступування. Це називається компроміс.

З «Наталки-Полтавки» відома нам одна пісенька: «Де згода в сімействі, там мир і тишина». Цей «мир» Терпилихи і Виборного є тільки архаїзм на поняття «спокій», мій спокій, наш спокій, без зайвої сварки, власне для згоди в сімействі. Після Наталки-Полтавки прийшли інші часи, ідилії в нас призабулися, а натомість вкорінилися в нашій ментальності два тверді слова, війна і мир, з їх первісною однозначністю. Не беруся твердити, що ми героїчна нація; мушу однак підкреслити, що наша публіцистика, наша література, а вслід за ними і наша громадськість як у вільному, так і в невільному світі приймає власне первісне розуміння цих двох слів, «мир і війна». Хоч яке модне в нас самокартання, мовляв, ми провінція, ми примітиви, проте одним ми стоїмо вище від нашого оточення, а саме — своєю чесністю. (Маленька примітка: якщо у нас на еміґрації не завелися літературні таланти, то це вина тих, що пішли в літературу, а не вина всієї нації).

Інакше значення має поняття «мир» у нашому оточенні, в редакціях великих пресових органів світу, в головах політиків великих і малих держав. В них всіх мир — це спокій, власне спокій Терпилихи і Виборного. Хай читач не думає, що я насміхаюся з нашого театрального репертуару, ні, я надаю йому навіть дуже великого значення. Наші полтавки появляються якраз у час, про який Шевченко писав: «Якби ви знали, паничі, як люди плачуть, живучи, то ви б ідилій не творили». Але ці ідилії були потрібні, вони виявляли духову втечу людей думаючих від жорстокої життєвої дійсности. Прекрасні буколіки світичів старої римської літератури теж поставали

в час, коли кожної хвилини міг застукати в двері центуріон з наказом цезаря підтяти собі жили.

Мій спокій, наш спокій або, кажучи загально, мир. Ти можеш мати свій спокій тільки тоді, коли станеш наш.

Не будьмо однак безсердечні і постараймося зрозуміти тих, що прагнуть свого спокою, і тих, що шукають формул, як такий спокій знайти та увіковічнити. Найкраще зрозуміємо це на прикладах.

Президент надзірної ради і головний акціонер великого промислового підприємства в невтральній країні слідкує за розбудовою нової фабрики свого концерну в Індії. Індійський прем'єр Неру є відомим своєю безкомпромісовою ворожістю до Касавубу, Мобуту, Чомбе — не тому, що йому не сподобалися їх очі, а просто тому, що вони не так думають, як він їм, як чорношкірим африканцям, радить. Чи може дивувати когось, коли щоденник дуже ліберального напрямку, але дещо залежний фінансово від згаданого концерну, б'є в усі дзвони з причини вбивства Люмумби і двох його міністрів? Я навіть не сумніваюся, що обставини цього вбивства були такі, як подає комюніке уряду Катанґи, і що тлінних останків трьох убитих не можна видати родині просто тому, що, згідно з «національною» традицією, всіх трьох з'їли. Я переконаний, що власне так розуміють демократію в Конґо.

Щодо такого дивного становища ліберальних кіл до справи Конґо я інтерпелював мого знайомого журналіста, питаючи його, чи він не стидається писати таку нісенітницю. Він мені пояснив, що він такого не пише: просто дають йому готове комюніке і кажуть зробити статтю власне під стиль цього комюніке. Журналісти не мають фактично жодної свободи сказати свою думку, вони тільки оформлюють журналістично вимоги інтересів органу. Незалежних органів сьогодні взагалі немає, а ще менше мають право на існування незалежні журналісти. Якщо хтось вам хвалиться, що він «незалежний», то він вас обманює, а, може, обманює і себе.

Я не належу до антикапіталістів; навпаки, я капітал дуже шаную, якщо він у моїй кишені, і тому наведу інший приклад. Мій молодший колеґа по фаху, який читає Юлія Цезаря в англійському оригіналі і належить до товариства сучасної музики, звірився мені з такою журбою: за місяць він сподівається гарної ґратифікації і на її конто замовив собі нове авто, модель 1961 року. Він дуже занепокоєний політичною ситуацією в світі, зокрема кризою в Конґо. В разі дальших політичних комплікацій і, чого доброго, льокальної війни, прийшло б до мобілізації, і його новісіньке авто було б реквізоване для війська.

Треба розуміти і великого фінансиста, і малого посідача нового авта. Вони — люди, скажімо точніше, тільки люди, і героїчна постава їм абсолютно чужа. Чужа не тому, що вони такі малесенькі духом, але тому, що обставини їхнього життя завжди були дуже далекі від

гострої альтернативи: мир або війна. Вони завжди прагнули свого спокою, і велике слово «мир» має у них значення спокою для них. Інші цікавлять їх тільки тоді, коли від цих інших можна ждати заколочення їхнього спокою. Тоді вони дуже люті на всіх тих провокаторів війни, реваншистів і мілітаристів.

Організація Об'єднаних Націй є організацією для такого спокою. Тому хай ніхто не нервується, якщо в цій організації шукають компромісів за всяку ціну, мовляв, навіть коштом принципів. Люди, що сидять у цій організації, прекрасно розрізняють, що таке мир, а що спокій. Мир можна тільки вибороти, і то вибороти війною; іншого шляху до миру немає. Спокій можна виторгувати, купити -- так, як купують свій спокій власники крамниць у Нью-Йорку, вплативши данину в касу районної організації ґанґстерів.

ВИЗВОЛЬНІ РУХИ АЗІЇ ТА АФРИКИ

Я свідомо вжив терміну «визвольні рухи», бо формула «визвольні змагання», хоч і не пишеться в нас з великих букв, але з ними мислиться. Я далекий від недоцінювання визвольних рухів азійських народів та африканських племен; але проведення паралелі між відродженням і визвольними змаганнями европейських недержавних народів і недержавних народів на інших континентах не є можливе. Немає цієї паралелі ні в ідейній площині, ні в цілях; немає її і в практичному здійсненні. Це зовсім ще не означає, що я є противником цих визвольних рухів.

Мирослав Січинський виконав атентат на цісарського намісника Галичини, графа А. Потоцького, польського аристократа, і, віддаючи себе в руки поліції, спокійно заявив: я вбив намісника Потоцького за знущання з наших селян, за фальшування виборів, за смерть Каганця. Це була мужня постава, визнана і своїми, і чужими. Наші повстанці, члени УВО та ОУН і вояки УПА йшли в бій з озброєним ворогом, перемагали або залишалися на полі бою. Однак хто схвалить кидання ручних ґранат у каварню, виповнену ні до чого не причетними людьми, хто знайде хоч би крихту зрозуміння для тих «героїв», що з безпечної віддалі обстрілюють кулеметами жінок і дітей на морському пляжі? Можливо, методи боротьби стали безоглядніщими, жорстокішими. Але чи не ми самі боролися і боремося з виявами здичавіння у зведенні політичних порахунків у нас, з нашим диким полем? Микита Хрущов назавжди залишиться у нас безпосередньо відповідальним за масовий терор на Україні, зокрема за голодову смерть мільйонів наших селян. Чому тоді маємо стидливо подавати політичну руку злочинцям тільки тому, що вони вбираються в тогу представників кольорових народів, які борються за своє визволення? Я ніколи не ставив собі питання, чи Салязар мені симпатичний, на португальські справи можна мати власний погляд, не оглядаючися на солідарний вереск т. зв. «лівих інтелектуалістів».

Але скажу одверто: Ґальвао для мене таки ґанґстер, і смерть старшини пароплава «Санта Марія» належить, як кожна кримінальна справа, до суду. Боротьба проти диктатора може виглядати інакше, і граф Штавфенберґ дав нам стосовний приклад. Мені таки незрозуміло, чому треба радіти з усунення диктатора Баттісти, щоб тим самим схвалювати чини другого, ще жорстокішого диктатора, мовляв, він це робить у найкращій вірі.

В нас покутує думка, дуже обширно коментована в нашій пресі, мовляв, західній світ, зокрема США, недоцінюють, а то і взагалі не добачають визвольних рухів молодих народів. Нам можна дуже скептично оцінювати політичну далекозорість цих політиків у всіх інших справах; але щодо справ Азії та Африки, частинно теж щодо справ Центральної і Південної Америки, наші претенсії є неоправдані.

Візьмім типовий приклад для Азії, Ляос. В боротьбі за владу стоять одна проти одної дві партії з членами пануючої династії та її дальшими і ближчими свояками. Якщо принц Сума шукає підтримки в Москві, тоді цілком логічно шукає підтримки принц Фума у Вашінґтоні. Обидва принці не мають жодного стосунку до альтернативи: комунізм чи демократія. Тим менше можна такого стосунку шукати в їх прихильників чи в озброєних вояків. Очевидно, обидві помагаючі сторони мають на увазі власні інтереси або, як це називається в дипломатичній мові, інтереси комунізму чи демократії. Можливо, що обидві помагаючі сторони навіть вірять у єдиноправильність своїх кличів і в щастя людства, яке прийде після реалізації тих кличів. Однак залишається фактом, що маса народу стоїть осторонь подій, і для неї найважливіше, щоб ці змагання за владу скоро скінчилися і настав спокій.

Ще інакше стоять справи з емансипаційними рухами Африки, зокрема серед чорного населення колишніх колоній. Пригляньмося до ситуації в Конґо. Несповна рік тому була це взірцево адміністрована бельгійська колонія. Для спрощення прийнято назви для п'яти провінцій і окремих племен; однак при цьому не узгляднено взагалі расових і мовних різниць між племенами. В пляні на дальше майбутнє це не було потрібне, бо мовою порозуміння між усіми мешканцями Конґа ставала чимраз виразніше мова французька. Релігійне об'єднання колонії лежало майже повністю на католицькій церкві і її місіях.

Однак розвій подій пішов не за накресленим пляном, який, може, був дещо розтягнений часово, але був пляном добрим і давав надії на зцементування культурне, мовне і господарське цієї мережі різних племен без державної традиції. На перешкоді реалізації пляну стали місцеві інтеліґенти, здебільшого мало освічені і примітивні в думанні. Підглянувши дещо з європейської культури і трохи більше — з життя високих колоніяльних урядовців, вони пішли повною парою на боротьбу за владу. Одинокий їхній зв'язок з власним народом —

це їх чорна шкіра, і більше нічого. Якраз у Конґо ми побачили, що з моментом перебрання розкішних вілл колишніх панів вони перетворилися в нових панів, бридких у своїй поведінці, чутливих на образу, але з великими претенсіями.

Ці слова не є спробою якоїсь моральної оцінки тих людей; це тільки голе ствердження. Якби не включення в цю боротьбу за перебрання влади Москви і вслід за тим Вашінґтону, події були б розвивалися не так драматично, і вирвання шаблі бельгійському королеві під час свята проголошення незалежности Конґо взагалі не мало б місця. В ефекті постала б нова Ліберія з дещо кращим торговельним балянсом і з більшою кількістю чорних новобагатіїв. На прикладі Ґвінеї і Ґани бачимо, як виглядає демократія, помальована начорно. Нкрума — це найосоружніший чорний «кацик», власне «кацик», який може існувати тільки завдяки конфліктові Схід-Захід. В Базелі була виставка інсиґній нового «президента» з найбільше цікавим експонатом, «мечем держави», зробленим за проектом одного місцевого (швайцарського) мистця з п'яти кілограмів чистого золота, при відповідній комбінації білого модернізму з чорним варварством. А червоний килим 50-ти метрів довжиною, яким іде президент від літака до парасоля, який носять над ним? Ні, демократії не можна впровадити, до демократії треба дорости.

Нині належить до доброго тону кидати обвинувачення в бік бельгійців за їхні «політичні помилки» в Конґо. Я бачу тільки одну велику помилку: бельгійський уряд скорився волі своїх атлянтійських дорадників і зробив те, що треба було зробити щонайменше через десять років. Дивоглядний запряг Касавубу-Люмумба — це клясичний коаліційний уряд, made in USA з консерв, які залишилися після другої світової війни і ялтанської конференції.

Жодних визвольних рухів серед чорних Африки немає; є тільки боротьба за владу, з одного боку, традиційної колоніяльної адміністрації, з другого — незвичайно амбітної, молодої, але й примітивної автохтонної інтеліґенції. Про це добре знають і у Вашінґтоні, і в усіх інших столицях. Не заперечуючи факту, що колоніялізм навіть у найблагороднішій формі належить до пережитків, уряди шукають розумної розв'язки. Зрозуміло, що, забираючи з колоній колоніяльну адміністрацію, вони шукають нечисленної місцевої інтеліґенції, якій можна довірити долю нових держав. Всі дуже захоплені англійською системою, я — ні. Зате французи показали, що можна йти обережним, але розумним шляхом, творячи нові державні організми згідно з дрібкою існуючої автохтонної традиції і креслячи кордони за племінним принципом. Французький рецепт — це не divide et impera, але рецепт, диктований здоровим розумом. Очевидно, така розв'язка мало задовольняє «кациків» типу Секу Туре і Нкрума, а ще менше — більшовиків. Отже будьмо скромніші в обвинуваченні американців, що вони не хочуть добачати чогось, що не існує, і що вони теж шу-

кають автохтонних приятелів з більшим чи меншим щастям. З такими автохтонними провідниками всі пробують шукати зговорення, всі готові їм помогти і дають навіть аванси в рахунок цієї допомоги у формі елеґантних чорних «кадильяків». Нещастя такої «політики» полягає в тому, що й та невеличка кількість автохтонних політиків поділилася на дві групи, західню і східню, які взаємно себе пожирають, навіть у дослівному значенні цього слова.

Провідники молодих африканських держав не є провідниками надто інтеліґентними; але вони зате мають досить орієнтаційного змислу, щоби зрозуміти, що в союзі з комунізмом їм їдеться краще. Москва заінтересована в першу чергу в зорганізуванні влади для своїх ставлеників; всі інші проблеми відсунені на дальший плян. Але це є правильна метода в підході до цього типу провідників. Знов покличуся на приклад д-ра Нкрума, якому зорганізовано ґвардію, одягнену в червоні мундири, вишколено оркестру, змонтовано радіо та телевізію і передано добре зформований апарат терору з сіткою достосованих до обставин тюрем. Американці не можуть так поступати, їхня віра в демократію і свободу їх зобов'язує, і тому вони з здивуванням стверджують, що їх безкористовність не дає їм навіть найменших успіхів. Ставленики Москви є фактичними панами, а протеґованці Вашінґтону «демократично» оточені не так приятелями, як конкурентами.

Є одна можливість виграти бій з Москвою в Африці, а саме: не шукати демократичних можливостей, яких не може бути, як не має жодної конґолійської нації, а силою підтримати тих місцевих провідників, які не були на вишколі в Москві і, в наслідок деяких пов'язань із Заходом, готові щиро співпрацювати з тим Заходом. Але тоді треба залишити згубні коаліційні рецепти і цькування бельгійців у Конґо (при якому ретельно не добачають хмар різних російських і сателітних спеців). Може, це й добре, що лекція з визвольними рухами не проводиться на нашій шкірі і що на африканському терені, може, навчаться дечого й американці. Але власне є тут одне «але»: жадоба спокою за всяку ціну.

DO UT DES

Це тільки гра слів. Абсольвенти шкіл політичних наук твердять, що це — одна з дуже важливих засад міжнародньої політики. Я цього не бачу, бо по-українськи це значить: «даю, але й ти давай», засада, практикована в торгівлі. В тих школах читають також «Володаря» Макіявеллі і чомусь не добачають, що цей знавець політичної практики не визнає засади do ut des. Він, правда, не відмовляється від компромісу, — але тільки в значенні підступу, а не поділу. Можливо, що поради Макіявеллі князеві були подумані як гризька іронія в бік численної верстви італійських князиків того часу. Це однак не змінює факту, що якраз Макіявеллі став учителем усіх дикта-

торів. Це треба мати на увазі, коли хочеш зрозуміти незчисленні невдачі демократичного світу в політичних зустрічах із Сходом.

Найперше треба ствердити, що політику має тільки більшовицька Москва і що Захід її не має. Після вибору Айзенгауера президентом США його закордонний міністер Даллес пробував створити програму політики супроти більшовицької Москви. Це була програма «політики визволення», яка залишилася на папері. Вона, ця програма, крила в собі деяке ризико, аж до воєнних комплікацій включно, і не могла бути реалізована власне через надмірне прагнення спокою, спокою за всяку ціну. Дуже добрим прикладом на те, як бояться політики криз, є угорське повстання. Велика частина світової вільної преси зчинила тоді страшний крик, мовляв, не можна робити інтервенції в Будапешті, бо це може довести до війни. Правда, тоді програма «визволення» вже була похована; але я маю великі сумніви, чи ситуація була б розвинулася інакше, якби ця програма офіційно ще обов'язувала. У висліді світ приглядався досить спокійно, як російські танки давили угорську революцію.

Політику має Москва. Вона характеризується чітко накресленими етапами, які треба реалізувати на шляху до опанування всього світу. Сама програма комунізму — це тільки вивіска, щось як охоронний знак на промислові вироби (скажім, на кока-колю). По суті йдеться про створення одного уряду для всього світу в Москві. Як буде виглядати соціяльний порядок у світі, покищо Москві не важливо, бо це і так залежатиме від стану світу в той час у технологічному розумінні. Ця політика дуже гнучка, вона старається тільки брати і нічого не давати. Компроміс, як політичний підступ, практикується Москвою в найрізнородніших формах. Рецепт на успіх є дуже простий: насамперед треба зчинити великий вереск довкола якоїсь справи (скажім, навколо Конґо), поставити власні максимальні вимоги, а опісля погодитися на скромніші здобутки. У висліді Москва не дає нічого, а Захід дає менше, ніж первісно Москва вимагала. Так виглядає голосний компроміс, за який ламають списи в ОН і який віднотовується як «теж успіх» Заходу. Очевидно, що це успіх, бо війна не вибухла і, мовляв, знову маємо на деякий час спокій.

Для нас стає зрозуміло, чому Москва є за коекзистенцію: при дефініції, що коекзистенція є форма співіснування двох протилежних світів, комуністичного і капіталістичного, вона дає комунізмові можливість опанувати цілий світ без потреби ведення війни. Цю дефініцію західні політики знають добре, її повторив дослівно Тіто на останньому з'їзді югославської комуністичної партії. Нам теж мусить бути зрозуміло, чому Пекін є проти коекзистенції. Для Москви коекзистенція — це можливість реалізувати програму боротьби за владу в світі етапами, а для Пекіну ніяких етапів уже немає. Пекін досягнув своїх меж панування, і дальший етап — це тільки війна. При коекзистенції Москва має атути свого промислового і вишколеного людського потен-

ціялу; Китай тих атутів не має. Спроба реалізування комунізму у хліборобській проекції заломилася цілковито, і це, а не якісь ідеологічні розходження, є причиною розладу між Москвою і Пекіном. Хочуть у Пекіні чи ні, але там мусять визнати, що прямим наслідком зарахування себе до комуністичного блюку є беззастережне визнання примату і диктату Москви.

Захід політики не має, не має її теж і Америка. Можливо, що новий президент, молодий і позбавлений упереджень, вірить, що може існувати американська політика. Але президент США не є диктатором; він член своєї партії і з партією мусить рахуватися. Його дорадники — це або відомі вже Ч. Болен і Дж. Кеннан, або невідомий, як політик, Д. Раск. Інші члени уряду — це успішні менажери, які розуміють політику як торгівлю з більше чи менше вигідно заключеними контрактами. Отже перед нами не якесь там засліплення і недобачання небезпеки комунізму. Всі американці — в більшій або меншій мірі заприсяжені антикомуністи; але схильність вести переговори і заключати умови — ось де найбільша небезпека для всього Заходу! Ясно, що ніхто в Америці не хоче війни; чому тоді не вести розмов, якщо противник до таких розмов завжди готовий? Однак що робити, коли контрагент прийнятої умови не додержав? Відповідь дуже проста: треба заключити нову, забезпечену кращими ґарантіями. Це є ментальність торгівця, і в ній немає абсолютно нічого неморального. Це власне є засада: даю, але давай і ти!

Я далекий від твердження, що вільний світ іде до катастрофи; до неї ще дуже далеко, хоч вона не виключена. Але не виключено теж, що Москва почне давитися своїми здобутками, хоч покищо вона над берегом Атлантіки в Африці, а звідти ближче до Вашінґтону, ніж до Москви.

ВОЛОДИМИР СТАХІВ: У ПРЕСОВІЙ КОНКУРЕНЦІЇ — ТЕПЕР І КОЛИСЬ

В другій декаді жовтня 1960 р. всю світову пресу облетіло повідомлення, що «Ньюз Кронікл», лондонська щоденна газета з давньою ліберальною традицією, перестала появлятися після свого 114-річного існування. Ліквідація газети, тираж якої становив 1,2 млн екземплярів, відбулася в досить драматичних обставинах: редакторів, що готовили чергове число, несподівано повідомлено, щоб вони зупинили свою журналістичну працю, бо, мовляв, наступного дня газета об'єднується з ліберально-консервативним щоденником «Дейлі Мейл» — з газетою, якість якої в 20-і і 30-і роки нашого століття оформив «пресовий лорд» Ротермір, вивівши її тираж на висоту 2,1 млн екземплярів. На цьому місці треба згадати, що лорд Ротермір був палким прихильником угорського територіяльного ревізіонізму перед другою світовою війною, чому був даний вислів і на сторінках його газети, і на сторінках вечірньої, брукової газети того самого видавництва «Івнінґ Ньюз». І ще треба згадати, що один з чолових брітанських політичних репортерів, шефкореспондент «Дейлі Мейл» Прайс, був першим, який на сторінках своєї газети відкрив для брітанського журналістичного світу Адольфа Гітлера, зробивши з ним сенсаційне на тодішні часи інтерв'ю; одночасно Прайс характеризував німецького диктатора — перед захопленням ним влади в Німеччині і після цього — надзвичайно позитивно та прихильно.

Ліберальна «Ньюз Кронікл» відрізнялася від своєї ліберальної посестри «Манчестер Ґардіян» (газета появляється з недавнього часу під скороченою назвою «Ґардіян» і належить до п'ятизір'я найсерйозніших брітанських щоденників: «Таймс», «Дейлі Телеґраф», «Файнаншел Таймс», «Ґардіян» і «Дейлі Геральд») передусім тим, що до другої світової війни і під час та безпосередньо після неї вона дивилася на справи СРСР через туман рожевих окулярів. Відповідно до такого наставлення газета не могла мати якихось симпатій до визвольних змагань неросійських народів в СРСР. Коротко і спрощено висловившись, «„Ньюз Кронікл" українців не любила». Можливо, що це випливало з гострої видавничої та політичної конкуренції з «Дейлі Мейл»; але можливо також, що ця різниця в підході була якоюсь мірою укартована або узгіднена з редакцією «Манчестер Ґардіян-у».

Коли сьогодні ми саме так характеризуємо покійника з лондонського Флітстріт-у, то не тому, щоб кинути свій камінчик на його могилу, а просто тому, щоб об'єктивно висловити свій погляд. До речі, в усіх інших справах «Ньюз Кронікл» заступала позиції справжнього гуманізму та лібералізму. Вийняткове становище до підрадянських народів було дивним не тільки для українського спостерігача, але і для кожного неупередженого чужинця.

Якою ж іншою була реакція «Манчестер Ґардіяну» на різні українські справи, про які він інформував відносно широко і яким він давав хвилюючі політичні коментарі! Це треба було завдячувати передусім одному з темпераментних зовнішньо-політичних кореспондентів газети — Фрітцові Ф о й ґ т о в і, який у 1930 та 1931 році став щирим та переконливим оборонцем ображеної людської і національної гідности української людини в злощасні місяці польської «пацифікації» в західніх областях України. Ф. Фойґт працював тоді на посту берлінського кореспондента, і, мабуть, тільки місце його журналістичної праці послужило приводом для того, щоб краківська бульварна та україножерна газета «Ілюстровани Кур'єр Цодзенни» (а за нею також і серйозніші органи польської преси) дала йому наличку «по-англійському перемальованого німецького полякожера». Два роки пізніше Ф. Фойґт з такою ж журналістичною солідністю та ґрунтовністю і з політичною схвильованістю взявся до з'ясування голодового катаклізму на Україні в 1932-1933 рр., зорганізованого терористичним апаратом російсько-більшовицького режиму. Кілька років тому цей непідкупний та безкористовний оборонець української людини відійшов у вічність. На превеликий жаль, нам не вдалося встановити, чи тоді в українській пресі появилася докладно накреслена силюета цього безприкладного гуманіста — силюета-некролог, написаний на підставі його публіцистики в українських справах та характеристики його українських знайомих. Такий недолік треба б покласти на рахунок нашої політичної «забудькуватости» і нашої якоюсь мірою ще нерозвиненої політичної культури. Може, останнє ствердження звучить для декого загостро, але воно відповідає нашій дійсності.

Коли ми присвячуємо цим справам дещо більше місця, то причина полягає, поперше, в тому, що з упадком газети «Ньюз Кронікл» на брітанському видавничо-пресовому форумі розгорнулася запекла конкуренційна боротьба пресових гігантів-концернів за спадщину газет, що відійшли з цього форуму, і за ще більшу концентрацію пресових видавництв. На цьому місці не входитимемо в детайлі, бо це завело б нас задалеко: але можна сказати, що брітанська громадська думка з острахом стежить за процесом монополізації преси в руках кількох одиниць і що уряд Її королівської милости, турбуючися невідомими наслідками цієї безпощадної боротьби, хоче прослідити всі лаштунки цих змагань при допомозі окремої т. зв. королівської ко-

місії, перед якою пресові лорди зобов'язані дати якнайдокладніші дані про свої гігантські видавництва. Скажемо ще, що навколо дальшого видавання лейбористського щоденника «Дейлі Геральд» (тираж — 1,4 млн екземплярів) та соціялістичного популярного тижневика «Піпл» (тираж — коло шести мільйонів) розгорілася якнайзапекліша боротьба між двома пресовими концернами.

Подруге, нас повинен би цікавити цей комплекс справ вже хоч би тому, що на малій території України — на Закарпатті — 22 роки тому відограно малу прелюдію в гігантському змаганні між «Дейлі Мейл» і «Ньюз Кронікл», — у змаганні, яке 18 жовтня 1960 р. закінчилося поглиненням ліберальної газети консервативною, при чому тираж останньої збільшився тільки на 700 тис. екземплярів і досягнув 2,8 мільйона; іншими словами, 500 тис. передплатників та покупців «Ньюз Кронікл» не перейшло до нового видавництва, а збільшило тиражі «Ґардіян-у» і «Таймс-у». Однак «закарпатська прелюдія» стосувалася тільки швидкости в здобуванні та поширенні інформацій і суперечностей щодо коментування та засягу предметів зацікавлення.

В РОЛІ «РЕПОРТЕРА ВІЙНИ»

Розповідь свою оформимо в мемуарному стилі.

Точно в середині листопада 1938 р. хтось поширив чутку у світовій пресі, — чутку, джерела якої ні тоді, ні досі не перевірено, — що з боку Угорщини та Польщі готується збройна аґресія проти Карпатської України, правний статус та південні кордони якої з Угорщиною були встановлені, з одного боку, Мюнхенською конференцією «европейської великої чвірки», а з другого — Віденським арбітражем міністрів закордонних справ «осі Берлін-Рим». Що цю чутку у військових колах Праги потрактовано трохи серйозно, свідчить факт, що генеральний штаб чехо-словацької армії дав наказ одному танковому полкові (а, може, мова йшла навіть про танкову бриґаду) вимаршувати на Закарпаття і обсадити шляхи в прикордонній зоні як проти Угорщини, так і проти Польщі. Сьогодні цього факту не треба драматизувати, бо в пересуненні згаданого з'єднання можна, здається, радше добачати акт мілітарної демонстрації, ніж запобіжний захід перед лицем неминучої війни.

Чехо-словацькі танки просувалися вночі на шляху Перечин-Свалява з погашеними рефлекторами, але одночасно з величезним грюкотом: маніфестаційний характер був очевидним навіть для запеклого цивіліста. Українська колона автомашин, що в той час і тим самим шляхом їхала з Відня до Хусту, могла якнайспокійніше і умовно досить швидко обминати танкові колони чи окремі танки, які з різних причин припізнили свій марш. Ніхто з офіцерів та підстаршин не питав проїжджих про відповідні документи, яких, до речі, ніхто в згаданій автоколоні не мав; ніхто з військових не давав наказу погасити рефлектори на українських автомашинах. В їх світлі на передовій автомашині лопотіло велике полотнище синьо-жовтого пра-

пора і виразно зарисовувалися контури танків та супроводячих їх мотоциклів.

Десь пролунав один-єдиний постріл: танки спинились, бічними дорогами поїхало декілька мотоциклів — мабуть, щоб «уточнити ворога»; також українські автомашини дістали поручення спинитися — єдине поручення з боку чехо-словацьких офіцерів за весь час спільного просування вперед. Рефлектори погашено, і на кільканадцять хвилин запанувала тиша: тільки десь у далині було чути шум мотоциклових моторів і брехіт собак.

Колона танків рушила, а за нею і автомашини. За Свалявою танки попрямували на південь, автомашини скрутили на південний схід, у напрямі на Хуст, де після евакуації Ужгороду перебував крайовий уряд автономної Карпатської України.

В малому повітовому містечку Хусті, людність якого до евакуації Ужгороду не становила більше, ніж 15 тисяч жителів, панувало велике патріотичне піднесення, проткане висловами меланхолійного жалю за втраченою столицею. Панував також житловий хаос: важко було знайти квартиру, хоч піднесення цін не відчувалося.

Репрезентативною резиденцією для закордонних відвідувачів Хусту став менше репрезентативний готель «Коруна» (згодом перейменований на «Січову гостинницю»). Там примістилися передусім закордонні журналісти, а також різні нез'ясовані особи, які деколи вдавали працівників преси, а на ділі виконували розвідувальні функції.

В той час несподівано з'явилися в Хусті два англійські політичні репортери — містер Бретертон від «Дейлі Мейл» і містер Нокс від «Ньюз Кронікл». Перший прилетів з Берліну до Братіслави на дуже пильну рекомендацію своєї лондонської редакції, щоб «з місця рапортувати про воєнні дії, які можуть початися кожного дня, а то і кожної години». Тому, крім великої кількости фунтів (як пізніше виявилося, для нього не вистачальної), він узяв з собою тільки писальну машинку, піжаму, одну сорочку на зміну, апарат до голення і зубну щіточку; все інше він плянував закупити в Хусті, якби його перебування на Закарпатті мало тривати більше, ніж п'ять днів. Другий, що прибув з Праги і вже деякий час їздив по Закарпаттю, взяв з собою всі речі, потрібні для довшої туристичної подорожі. Також несподівано прибув дещо пізніше з Відня кореспондент американського пресового аґентства «Юнайтед Прес», здається, на прізвище Бест. Крім того в Хусті крутилися німецькі журналісти, кореспондент італійської «Стампи» (який зробив з прем'єром о. д-ром Авґустином Волошиномсенсаційне інтерв'ю в справі «плебісциту на Карпатській Україні», що його зміст треба було в різний спосіб дементувати) і місцеві співробітники празького аґентства «Четека» та празьких бульварних газет.

В урядовому будинку прем'єра (у «владній будові»), де були приміщені також канцелярії міністерства освіти, праці та соціяльних

справ (о. прем'єрові ці міністерства підлягали безпосередньо), працював окремий департамент преси та інформації на чолі з д-ром Володимиром Комаринським. Там реєструвалися всі закордонні журналісти та інші відвідувачі і там вони брали свої інформації. Д-р Комаринський був від раннього ранку до пізнього вечора переобтяжений працею: він не тільки приймав та інформував журналістів, але організував їхні подорожі по країні, в яких сам часто брав участь (тоді він «зникав» з установи на все пополудне), і видавав їм квитки на купівлю раціонованої бензини.

В колишньому будинку повітового суду були приміщені міністерства, що їх очолював Юліян Ревай, — міністерства господарства, залізниць і фінансів; тут пресовими відвідувачами опікувався інж. Леонід Романюк, один з вищих урядників котрогось з «ревайових» міністерств. Цю двоторовість пресової інформації закордонні гості використовували дуже зручно, нерідко ставлячи слизькі питання і інформаціями та поясненнями, отримуваними в одному пресовому відділі, шахуючи офіційного речника в другому. З цієї причини виникали анекдотичні курйози, а деколи навіть інформаційні протиріччя.

Між Ноксом і Бретертоном відразу постала гостра конкуренція в збиранні інформацій та подаванні їх через Прагу в Лондон. Обидва часто використовували телефонічне сполучення закарпатського уряду, бо на інше треба було чекати звичайно годинами. Не зважаючи на професійну конкуренцію, вони підтримували між собою сердечні особисті взаємини і жартома набирали один одного фальшивими та вигаданими інформаціями. Це було в англійському стилі.

Сьогодні можна б навіть сказати, що ця конкуренція в Хусті закінчилася цілковито на користь газети «Дейлі Мейл», яка проковтнула свого конкурента з-перед 22 років.

*

Нокс мало цікавився офіційними інформаціями, які походили з кабінетів Комаринського та Романюка. Джерелами і надхненниками його журналістичної праці були найрізнородніші політичні завулки. Він добре говорив по-німецьки, і цей факт полегшив йому нав'язання довірочних контактів з угорською меншиною, місцевими мадяронами і єврейською людністю, яка почувала себе упослідженою в новій ситуації і, на її думку, загроженою можливим виникненням антисемітських настроїв. Кожного ранку, при сніданні в готелі «Коруна» він подавав «найдокладніші» інформації про те, скільки людей і кого саме заарештовано минулої ночі та загнано в концентраційний табір на Думині; за кілька годин, тобто до полудня, виявилося, що «жертви» з Ноксових інформацій спокійно ходили по Хусту чи іншому закарпатському місту, працювали в місцевих установах чи торгували за своїми прилавками. Такі спростування аж ніяк не турбували його,

і він збирав свої вістки наново. Але безмежним був його тріюмф, коли таку його інформацію не можна було здементувати.

Другою справою, яка полонила увагу Нокса, було стеження за всіми тими незакарпатськими українцями, які добре володіли німецькою мовою: в них він бачив «замаскованих німецьких офіцерів», що розбудовують Карпатську Україну на мілітарний пляцдарм для аґресії проти Польщі, а в дальшому — проти СРСР. У цьому випадку не помагали навіть з'ясування, роблені йому Бретертоном, якого він у таких дискусіях шахував арґументом «германофільської лінії „Дейлі Мейл"». Треба визнати, що Нокс не вірив у тривалість німецько-польського пакту про ненапад, арґументуючи, що Польща ніколи не погодиться на спільну німецько-польську авантюру на Сході і що вона напевно повернеться в табір західніх демократій — не тільки в своїй закордонній політиці, а і зміною державного устрою. Майже з патологічним знеціненням ставився він до українців під окупацією Польщі, а конкретні інформації про українсько-польські зудари та про посилення польського терору в західньоукраїнських областях у зв'язку з постанням Карпатської України не були в силі підважити його твердження про нібито «німецьку руку» в цій справі. «Невже ви не думаєте, — сказано йому під час однієї такої дискусії, — що тепер німці нацьковують поляків на українців?» Його відповідь була коротка: «Не виключено, зваживши німецьку віроломність у політиці».

І ще третьою справою займався містер Нокс на Закарпатті: поширюванням панічних вісток про кожнохвилинний мілітарний напад Угорщини та Польщі на Карпатську Україну, при чому Італія мала б у цілому підтримувати таку ініціятиву Будапешту.

Коли йому раз звернено увагу на те, що уряд міг би видалити його, як «надокучливого чужинця», за кордони Карпатської України за його підривну та дезіформаційну діяльність він, показавши британський паспорт, загрозив «відплатою уряду королівської милости». А коли йому пояснено, що Карпатська Україна не межує з жадним морем, щоб була уможливлена «відплата у формі десанту британської фльоти», Нокс з'ясував «довгопам'ятність у британській політиці і можливість відплати колись у просторі Одеси або Херсону». Розмова відбувалася в жартівливому, журналістичному жарґоні. Але це перекидання словами недвозначно доводило, що «нездійснений воєнний репортер» газети «Ньюз Кронікл» був таки добре ознайомлений з українською справою.

Після кількох днів, не дочекавшися мілітарної аґресії, містер Нокс залишив Хуст та Закарпаття і, здається, подався через Братіславу до Будапешту. Від подорожі до Львова він відмовився.

В перші два роки другої світової війни він якийсь час був «американським кореспондентом» ... у Берліні.

ЖВАВІСТЬ І СОЛІДНІСТЬ КОРЕСПОНДЕНТА

Поведінка Бретертона вже з першого дня була іншою: він негайно акредитувався в пресовому департаменті прем'єрату і попросив офіційного посередництва до всіх цікавих для нього державних та громадських установ. У своїм блькноті він нотував статистичні дані з ділянки економіки та шкільництва країни, цікавився національними прагненнями українства в цілому і політичною ситуацією на Закарпатті зокрема. На жаль, деколи ці статистичні дані та політичні інформації носили занадто пропаґандистський характер, і тоді він у чемній формі, не називаючи речей на ім'я, звертав на це увагу свого співрозмовця.

Бретертон цікавився дослівно всім: структурою судівництва і фолклльором, системою навчання і геологічними багатствами країни, межами дальшої залежности від Праги і польськими диверсантами, орієнтацією на Німеччину і працею мадяронів на користь Будапешту.

Вже другого дня по прибутті в Хуст він мав телефонічну дискусію з кореспондентом «Дейлі Мейл» у Празі (чи, може, навіть з брітанським посольством — докладно не можна було від нього довідатися) про недоцільність дальшого поширювання чуток про неминучість воєнних дій з боку Польщі та Угорщини.

Не можна сказати, щоб усі офіційні інформації він брав за «добру монету» — на це не дозволяла критичність політичного становища Карпатської України.

Найбільше здивування міг викликати факт, що кореспондент брітанського щоденника, який у своїй генеральній лінії підтримував угорський територіяльний ревізіонізм, цікавився передусім інформаціями, якими можна було переконливо оспорити всі угорські претенсії до Закарпаття і Словаччини. Запитаний якось у цій справі, він пояснив, що «в журналістиці факти є священними, а коментування їх є тільки вільним».

З свого боку він дивувався з перероетів германофільства не тільки на Закарпатті, але також в українській політиці в цілому. Як заступник головного кореспондента «Дейлі Мейл» у Берліні, Ізарда, він був досить об'єктивно поінформований про тодішні українсько-німецькі взаємини як на терені Берліну, так і, наприклад, на терені Варшави. В дискусіях з Ноксом у цій справі він атакував його перебільшену, а тому й непереконливу, підзорливість щодо т. зв. виключної орієнтації української політики на Берлін і був вдячний українському співдискутантові, коли той вказав на діяльність брітанського генерального консула Барґе та французького генерала Табуї в Києві, призначених своїми урядами на пости дипломатичних представників при уряді Української Народньої Республіки, і коли цей дискутант також вказав на серйозне зацікавлення брітанських парля-

ментаристів польською пацифікацією. Нокс не знаходив тоді слів для саркастичних реплік і звичайно переходив на іншу тему.

Під час своїх екскурсій на закарпатську провінцію — наприклад, до Ясіня чи Рахова — Бретертон завжди шукав безпосереднього контакту до місцевої людности, розпитував про побутові умови, викликав гуцулів у корчмі на політичні дискусії при склянці вина.

Німецьких журналістів, які їздили тоді по Закарпаттю, сказати б, з почуттям гордости молодого батька, якому народився перший син, шокувало, що Бретертон під легким хмелем витанцьовував народні танці з вродливими гуцулками, вивчаючи при цьому українські танцювальні кроки і навчаючи їх кроків англійських чи шкотських народніх танців. На стосовні німецькі натяки він льовіяльно відповідав, що «німці ніколи не вміли шанувати простолюддя в чужих країнах, і тому не дивно, що вони мусіли втратити свої заморські колонії; а Карпатська Україна такою колонією ніколи не стане».

Опісля, зокрема під час березневої кризи навколо Карпатської України, Бретертон постійно цікавився закарпатськими подіями і інформував про них свою редакцію. На сторінках давніх чисел «Дейлі Мейл» можна б простежити його тодішню журналістичну працю.

*

Два брітанські журналістичні типи. Дві тодішні великі, політично впливові газети, які самі і кореспонденти яких по-різному підходили до окремих політичних явищ на Сході Европи.

Сьогодні одна з цих газет перестала існувати в наслідок загостреної конкуренції між брітанськими пресовими концернами.

Відкритим залишається питання, чи з перебранням «Ньюз Кронікл» і більшої частини її читачів не перебрала «Дейлі Мейл» також її деякі погані традиції.

ІЛЬКО БОРЩАК: ХВЕДІР ВОВК У ПАРИЖІ *)

Хведір Кіндратович Вовк [1]) походив з полтавських козаків і народився 5 березня 1847 року в селі Крячківці, Пирятинського повіту. Батько його, коли Хведір був малою дитиною, виїхав був разом з родиною до Криму, куди під той час виселяли українців. Коли його забрали до російського війська, він утік і якийсь час мандрував по херсонських степах. Коли проголосили для дезертирів амнестію, він повернувся до війська і дослужився навіть до старшинської ранґи, але тут його в документах записали не «Вовком», а «Волковим», і тому Хведір Кіндратович мав у документах прізвище, таке характерно російське.

Хведір Вовк скінчив гімназію у Ніжені. 1865 року він вступив до новозаснованого в Одесі університету, але незабаром перейшов до Київського університету на природничий факультет. Київський період життя Хведора Вовка характеризується його діяльністю в «Старій Громаді» та науковими працями з обсягу етнографії під керівництвом його вчителів, Драгоманова та Антоновича, а також його працею в Київському відділі географічного товариства.

В 1876 р. з доручення київської Старої Громади Хведір Вовк виїхав до Женеви, як співредактор «Громади». В 1878 році він повернувся до Києва, але незабаром утік звідти в 1879 році від переслідувань царської жандармерії. В 1879-1880 рр. він жив у Ґалаці, а в 1881 і 1882 рр. перебував у різних місцях Добруджі, заробляючи на життя; в 1882-1886 рр. він знову перебував у Женеві, а в 1887-1906 рр. жив у Парижі.

В 1906 році, після революції, Хведір Вовк повернувся до Росії, де його призначили 1907 року на консерватора етнографічного відділу музею Александра III. Одночасно Вовк дістав доцентуру в Петербурзькому університеті, де він викладав анатомічну антропологію, порівняльну етнографію та передісторичну археологію.

В 1917 році рада Петербурзького університету надала Хведорові Вовкові ступінь доктора географії та етнографії гоноріс кавза.

11 червня 1918 року Вовк поїхав до Києва, де його запросили до університету, але 29 червня він захворів у дорозі і помер на двірці в Жлобині.

---

*) Цю статтю покійний І. Борщак дав до диспозиції «Української літературної газети» років за два перед своєю смертю. Негазетний характер статті спричинив затримку її публікації аж до появи нашого місячника. Ред.

В Парижі, де Вовк викладав від 1887 року в Ecole d' Anthropologie, що існувала при Société d' Anthropologie від 1859 року, був членом товариств: Société d'Anthropologie, Société de Sociologie, Société historique, Société des traditions populaires, а також був членом редакції журнала «Anthropologie»[2]). Він був близький до професора Ґабрієля Мортійє (Mortiller), що був сусідом Вовка, бо жив на av. Reille ч. 10[3]), до Мануврієса (Manouvriez)[4]) і до історика Центральної Европи Е. Амі (E. Hamy)[5]).

Вовк слухав також виклади в Сорбоні, готуючись до докторату, що його й дістав від Паризького університету 1 березня 1905 р. за працю: Variations squelettiques du pied chez les Primates et dans les Races humaines» [6]) та «Propositions données par la Faculté», Beaugency, Imprimerie Laffray Fils et Gendre. Pages 266, avec 52 gigures dans le texte.

У Парижі Вовк надрукував статті про етнографію України: „Les trouvailles d'objets goths en Ukraine» (Bulletins de la société d'Anthropologie de Paris, 1898, t. 9, pages 280-284); «La Fraternisation en Ukraine» («Melusine», Paris, 1891, t. V, № 8, pp. 193-203; 1894, t. VII, № 1, p. 4) [7]); «Rites et usages nuptiaux en Ukraine» («L'Anthropologie», Paris, 1891, t. 2. pp. 160-184, 408-437, 537-587; 1892, t. 3, pp. 541-588); «La Fraternisation en Ukraine et en Bulgarie» («Melusine», Paris, 1895, t. VII, p. 156) [8]).

Разом з цим він публікував статті в «Ділі» (Львів), «Киевской старине», «Жизнь и искусство» (Київ), «Єлисаветградском веснике» (Єлисаветград), в «Житті і слові» (Львів), «Літературно-науковому віснику» (Львів), «По морю и суши» (Одеса). Ось заголовки до теми його дописів: «З приводу відчиту Григорія Величка про географію Галичини й Буковини», що відбувся в Сорбоні на курсі проф. Марселя Дюбуа [9]); «Про вбивство президента Карно»[10]); «Обговорення в палаті депутатів закону проти анархістів, що його вніс міністер Дюпюї» [11]) «Свято 14 липня»; «Реформи поліції» [12]); «Підземна залізниця в Парижі» [13]); «Смерть графа Паризького» [14]) «Торцовий брук у Парижі» [15]); «Соціологічний конґрес у Парижі» [16]); «Смерть Олександра III» [17]); «Фелікс Фор — новий президент Франції» [18]); «Катастрофа в шахтах „Монсо-ле-Мін"» [19]); «Великі морози у Франції» [20]); «Комісія для розгляду питання про децентралізацію у Франції» [21]); «Вопрос о гласности предварительного следствия и исправительная полиция во Франции» [22]); «Готування до всесвітньої виставки 1900 р.» [23]); «До театрального сезону у Франції» [24]); «Выгоды совместных действий трех держав» [25]); «Мадагаскарская экспедиция» [26]) (статті в одеському журналі не були підписані); «Проект снабжения министерства Мелина во Франции» [27]); «Проект питейной монополии во Франции и его судьба» («Жизнь и искусство», Київ, 1895); «Налог на французскую ренту» («По морю и суше», Одеса, 1896, ч. 26); «Пожар на улице Жан-Гужон 23 апреля 1897 г.» («Жизнь и искусство», 1897, ч. 117); «Парижская медицина с точки зрения корпоративных интересов» («Жизнь и искусство», 1897, ч. 284). [28])

Одночасно Вовк реферував у французьких журналах «L'Anthropologie» «Revue des Traditions populaires» [29]), «Mèlusine», «Revue Internatio-

nale de sociologie», всі українські видання з його фаху. Вовк також умістив статті про Куліша, Костомарова, Потебню [30]), про Харків і Київ у «Grande Encyclopédie», Paris, 1894-1895, t. XXI [31]).

Згадаємо тут ще про участь Хв. Вовка в «Міжнародньому конґресі фолкльору і природничих наук» у Лондоні в 1900 р. До паризької доби Хв. Вовка стосується також його участь у російській еміґраційній школі [32]), де Хведір Кіндратович у 1901-1902 рр. прочитав знаменитий цикл викладів на тему про український народ під етнографічним поглядом, а також його подорожі в 1903-1906 рр. до Галичини, де Вовк займався тим, що обмірював гуцулів [33]).

Мені самому довелося зустрічати французьких учених, які перші вістки про Україну дістали від Хведора Вовка. «Це був, — сказав мені один французький вчений [34]), — справжній вчений, що його батьківщиною був цілий світ».

В 1906 р. Вовк повернувся, як ми вже писали, до Росії [35]), і тим самим паризька доба його життя закінчилася.

ПРИМІТКИ

[1]) Ці дані знаходяться в книжці Галини Вовк: «Бібліографія Хведора Вовка (1847-1918)», Київ, ВУАН, 1929, 8⁰, стор. 80.

[2]) В 1902 р. Вовк жив на av. Reille, № 12.

[3]) Коли Ґабрієль де Мортійє помер у 1898 р., Вовк написав про небіжчика некролог у «Матеріялах української етнографії», Львів, 1899, т. I, стор. 226-227.

[4]) Він жив на rue de l'Ecole de Médecine, № 15.

[5]) Його помешкання було на rue Geoffroi st. Hilaire, № 36.

[6]) Дисертація Вовка «Variations squelettiques...» існує у виданні Masson et C⁰, Paris, 1905. Друкувалася вона спершу в «Bulletins et mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris». Ця праця в рукописі дістала в 1901 році премію д-ра Ґодара (Godard), що давалася за «кращу працю на тему, яка стосується антропології». Гонорар цієї премії був 500 золотих дукатів (див. «Bulletins et mémoires...», Париж, 1902, т. II, стор. 706-708). В цій своїй статті Вовк говорить про наукове дослідження людських рас. Крім цього, Вовк дістав за свою працю премію Брока. Д-р Поль Брока (Paul Broca) був засновником Французького антропологічного товариства. Поміж іншими засновниками цього товариства були також: Денікер, Манувр'єз і Мортійє, що ввійшли до першого складу його комітету.

[7]) В. Сава переклав цю статтю на українську мову («Правда», Львів, 1891, т. III, вип. VII, стор. 27-29; VIII, стор. 86-94).

[8]) «Revue des Traditions populaires», Париж 1893, т. VII, стор. 126.

[9]) «Діло», 1891, ч. 131. Підпис: Хв. Вовк. Ось як сам Вовк подає в «Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris», про цей важливий реферат у Сорбоні (19. III. 1897): «Monsier Volkov de la part de l'auteur demanda la permission d'entrer en quelques détails».

Оповівши, де саме живуть українці, Вовк продовжував: «...les tendances perpetuelles de la Pologne de convertir au catholicisme et d'asservir la masse de la population avaient amené une série de révoltes et enfin une revolution qui arracha de la Pologne ce vaste territoire».

[10]) «Жизнь и искусство», ч. 185, 1894.

[11]) «Ж. и И.», лист від 10. 7. 1894.

[12]) «Ж. и И.», 16. 7. 1894.

[13]) «Ж. и И.», 28. 7. 1894.

[14]) «Ж. и И.», 10. 9. 1894.

[15]) «Ж. и И.», 18. 9. 1894.

[16]) «Ж. и И.», 2. 10. 1894.

[17]) Лист від 3. 11. 1894.

[18]) «Ж. и И.», 18. 1. 1896, ч. 30.

[19]) «Ж. и И.», 8. 2. 1896, ч. 40.

[20]) «Ж. и И.», 17. 2. 1896, ч. 45.

[21]) «Ж. и И.», 19. 2. 1896, ч. 49.

[22]) «Ж. и И.», 28. 4. 1896, ч. 115.

[23]) «Ж. и И.», 2. 8. 1896, ч. 230.

[24]) «Ж. и И.», 22. 9. 1896, ч. 245.

[25]) «По морю и суше», 1895, ч. 25.

[26]) «По морю и с.», ч. 39, 1895.

[27]) «Ж. и И.», ч. 33, 1896.

[28]) «Ж. и И.», ч. 46, 1896.

[29]) Ось як він докладав в «Антропологічному товаристві» 16 червня 1898 р.: «Chargé par mon savant compatriote (В. Ляскоронський: Инструменты и атласы XVI и XVII вв., 4°, pp. 22, Київ 1890) d'offrir à la société son dernier travail sur les anciennes cartes... Les travraux de Laskoronsky... ont prouvé de la rivière gauche de Dniepr avait été bien longtemps peuplée. Elle avait beaucoup de villes dont l'existance avait été mise en doute si longtemps...» (Bull. de la soc. d'Anthropologie de Paris, t. IX, 1898, fasc. 3, pp. 274-276, 687° — sèance).

[30]) Про Костомарова Хв. Вовк писав так: «Kostomarov était un talent littéraire hors ligne. Il fut Augustin Thierry de l'Europe Orientale et un de plus anciens et meilleurs traditionalistes de l'Ukraine... Il a fondé un cercle des patriotes ukrainiens dont les membres étaient inculpés d'avoir été republicains fédéralistes... Très versé dans la langue de son pays» («Revue des Traditions populaires», 1897, pp. 281-282).

Про Потебню: «...Un des savans européens des plus distingués. C'était un libéral très ferme et très indépendant dans ses opinions politiques et scientifiques. Ce savant a eu l'audace de prendre pour l'objet de ses travaux la lange et la littérature orale de son pays de l'Ukraine, ce qui n'est pas très encouragé dans le monde officiel de Russie, où, comme on le sait, le fameux Ukaze impérial de 18/30 mai 1876 a proscrit la langue ukrainienne dans l'école et dans la littérature» («Revue des Tradit. popul.», 1892, p. 89).

[31]) Ось що Вовк писав у цій авторитетній французькій енциклопедії про українців: «Peuple slave, connu depuis le IX siècle. Porta le nom des

Russes, mais à partir du 13-14 siècles nommé les Ukrainiens ou Oukrainiens par la plupart des écrivains pour le distinguer des Grands Russiens on Moscovites... La langue ukrainienne se distingue du russe d'une façon très nette».

[32]) «Русская высшая школа общественных наук в Париже. 1901-1902 учебный год». Париж, 1903, стор. 68. Для нас є важливі сторінки 48-49. Як твердить ця брошура, 41,7% слухачів у цій школі були «из южного края». Порів. також «Discours de M. Volkov au nom de l'Ecole russe des Hautes Etudes Sociales aux obséques de M. Ch. Lefourneau» («Bull. et mém. de la Soc. d'Anthropologie de Paris», 1902, t. III, p. 174). Директором школи був відомий французький антрополог Абель Овеляк (Abel Hovelaque, 1843-1896), що під впливом Хв. Вовка ставився науково, тобто прихильно, до українського аспекту антропології України. Овеляк був також і демократичний діяч, він був головою муніципальної ради в Парижі й депутатом міста Парижу. Назви творів А. Овеляка подані в «Revue de Linguistique», 1897, стор. 28-52; Хв. Вовк видрукував у «Bull. de la soc. d'Anthropologie» (1904, стор. 448-464) «La liste complète de travaux de Gabriel de Motillet», Пор. «Ecole d'Anthropol. de Paris, (1886-1906)»; Paris, Alcan, 1907, стор. 210.

[33]) «Матеріяли до життєпису Ф. Вовка». Написав К. Студинський (ЗНТШ, CL, стор. 405-427). Там же про діяльність Хв. Вовка в НТШ.

[34]) Шануючи волю цього вченого, вже померлого, його прізвища не називаю.

[35]) В 1898 році, коли Вовк був ще еміґрантом, у Петербурзі, у видавництві Л. Ф. Пантелєєва з'явився зроблений Хв. Вовком переклад праці чеського вченого Нідерле: «Человечество в доисторические времена. Доисторическая археология Европы, в частности славянских земель» (605 стор.). Див. рецензія на це видання в «Киевской старине», 1898, т. LX, березень, стор. 105-118, т. I. стор. 164-166.

БОГДАН ГАЛАЙЧУК: СРСР, КИТАЙ І ЇХНІ САТЕЛІТИ

За останній час появилося декілька. книг та наукових статтей про держави-сателіти, зокрема після відомих подій 1956 р. в східньому бльоці. В цих публікаціях цікаве для нас питання розглядалося в площині аксіологічній, а не в соціологічній чи аналітичній. Іншими словами, вони демаскували залежність сателітних держав і засуджували її, але не присвячували ближчої уваги таким невтральним з ідеологічного погляду (однак дуже цікавим для правника) аспектам, як механізм залежности та його окреслення поняттями, взятими з правничого словника. Не робить вийнятку також і цінна книга Владислава Кульського про мирну коекзистенцію [1]) (розділ 13, «Радянські колоніяльні протекторати», стор. 448-536), хоч автор є правником і довший час навіть від огляд радянської міжнародньоправної доктрини в такому поважному фаховому журналі, як «Амерікен Джорнел оф Інтернешенел Лов».

З новішої літератури на цю тему заслуговують на відмічення передусім праці американця Джона Газарда [2]) і німця Дітріха Лебера [3]). Ми мали нагоду продискутувати цю прецікаву тему з обома авторами в кулюарах гамбурзької конференції Асоціяції міжнароднього права, а з Д. Газардом — також у Нью-Йорку, у вересні 1960 року. Обидва автори є «з походження» правники-цивілісти, але вони тепер присвятилися цілковито радянознавству, охопивши своїми зацікавленнями цілість радянської юридичної проблематики. Газард навіть написав окрему книгу про радянський державний устрій, друге видання якої появилося недавно. Вони трактують це міжнародньо-правне питання з повною компетентністю.

I

Ім'я Джона Газарда відоме українцям, які студіюють або студіювали в Колюмбійському університеті, де він викладає радянське право в Російському інституті і в Школі права. Він є загальновизнаним спеціялістом

---

[1]) W. W. Kulski: Peaceful co-existence. An analisis of Soviet foreign policy. Chicago, 1959.

[2]) J. Hazard: Soviet socialism as public order today. „Proceedings of the American Society of International Law". 53th Meeting. Representative systems of World public order today, pp. 30-41. Le droit soviétique et le dépérissement de l'Etat. Université Libre de Bruxelles, Faculte de Droit. Travaux et Conférences, Ville Bruxelles, 1960, pp. 1-109.

[3]) D. A. Loeber: Die Rechtsstruktur des Ostblocks. „Osteuropa-Recht", 1960, N. 2-3, pp. 196-211.

світової слави. Його ім'я виринуло було на сторінках преси в середині минулого року, коли він хотів боронити на процесі відомого летуна Пауерса, але не дістав на це дозволу від уряду СРСР.

Центральною темою останнього річного конґресу Американського товариства міжнароднього права була система публічного ладу, згідно з різними регіональними концепціями міжнароднього права. Газардові довелося тоді з'ясувати радянську концепцію цієї системи; крім того, в 1960 р. він виголосив у Брюссельському університеті цикл доповідей п. н. «Радянське право і завмирання держави».

Ідея публічного ладу на схід від залізної завіси пройшла еволюцію. Після другої світової війни кружляли поголоски про включення в СРСР Польщі та Румунії (подібно в другій половині 1960 р., після реформи чехо-словацької конституції появилися здогади щодо цієї республіки, промованої на «соціялістичну»); але вони не виправдалися. Сателітні держави були все таки досить суверенні; їхня позиція вважалася визначеною міжнароднім правом, а не конституційним правом федерації. В середині 50-их років можна було помітити деякі вагання в цьому напрямі, але Китай не допустив до змін. «Здобувши незалежність супроти радянського проводу (тобто супроти гегемонійних аспірацій), Китай вважав необхідним устійнити принцип, згідно з яким його взаємини з партнерами з соціялістичного табору мали відповідати міжнародньому праву, не праву проєктованої федерації». Китай розсадив з середини комуністичний бльок, який кристалізувався по федералістичній лінії? Навпаки, Пекін зажадав, щоб Польща залишила флірт із Заходом, і виступив проти Тітової концепції щодо взаємин між комуністичними державами, як проти концепції «ревізіоністичної».

Шукаючи правничого окреслення для комуністичного бльоку, Газард проводить порівняльну аналізу 29 договорів, заключених у 1957-1958 рр. між СРСР та його сателітами, і не знаходить у них жадних ознак «сателітизму». В них чітко виступає засада виключної територіяльної суверенности, що зовсім не затирається в ім'я спільних інтересів працюючої кляси, яка, на думку Маркса, не має батьківщини.

Коли йдеться про громадянство, то, як відомо, в 1917-1936 рр. кожний робітник, живучи в СРСР, ставав радянським громадянином; але така концепція «пролетарського громадянства» належить уже до минулого. У стосунках між некомуністичними державами толерується до деякої міри інституція подвійного громадянства; але комуністичні держави (Газард наводить договори СРСР з Угорщиною та Кореєю з 1957 р.) усувають таку аномалію шляхом оптації. Висновок Газарда: «Там повністю визнано персональну суверенність, тому конфлікт юрисдикції виключено».

Щоб виробити собі дефінітивний погляд на цю справу, годі, на наш погляд, обмежуватися договірними текстами; слід взяти на увагу такі факти, як масову участь радянських старшин у польській армії та в інших сателітних арміях.

Годі знайти якінебудь оригінальні риси в консулярних договорах; м. ін., консули можуть послуговуватися шифрами і користуються правом недоторкальности, що, як зауважує Газард, можна б уважати зайвим при «пролетарськсму братерстві». Насувається питання, чи не має на меті цього роду наслідування зразків договорів між незалежними державами викликати ілюзію незалежности сателітів; чи справді вживають консули

шифрів і чи справді може бути мова про якунебудь недоторкальність на просторах, контрольованих московським КҐБ?

Якщо мати на увазі договори про правну допомогу, то СРСР не заключав договорів про екстрадицію з буржуазними державами і навіть у конституції заґарантував право на політичний азиль. СРСР заключає цього роду договори з іншими комуністичними державами, при чому, всупереч загальноприйнятим засадам, не виключається обов'язок екстрадиції політичних проступників; це відхилення від загального стандарту, одно з небагатьох, коментарів не вимагає.

Невже нема нічого нового в радянському міжнародньому праві? У відповідь на це питання Газард наводить погляд сьогоднішнього провідного радянського правника-міжнародника Тункіна: «Характеристичною рисою нового типу міжнародніх взаємин, відмінною від інших історичних типів цих взаємин, є те, що тут ідеться про братерську приязнь, співпрацю, взаємну допомогу для здійснення більшого поступу в розвитку кожної окремої соціялістичної країни та всього соціялістичного табору». Газард робить висновок, що різниця лежить не в самих нормах, а в меті норм. Традиційні міжнародньо-правні норми виступають як нове, «соціялістичне», міжнароднє право, бо вони поставлені до послуг радянської зовнішньої політики.

Якщо міжнародньо-правний принцип втримався проти федералістичних зазіхань Москви, то чи є правний стосунок СРСР до комуністичних держав такий самий, як і до некомуністичних? Газард цього не твердить; він добре ознайомлений з радянською дійсністю, щоб міряти цей стосунок виключно договірним мірилом: за договірним парваном криється туга партійна структура.

Він нагадує, що в СРСР тільки держава має федеративний характер, не партія, яка є наскрізь унітарна, суцільна, керована згори і не залишає місця на жодну місцеву автономію. «Цей радянський устроєвий зразок поширено на Східню Европу і частину Азії, де компартія стала володарем». Згідно з централістичною ментальністю радянських партійних вождів, компартія СРСР мала керувати менше досвідченими партіями через Комінформ, і то з іще ширшою владою, ніж колись Комінтерн.

Після емансипації Тіта, а далі після опозиційних тенденцій у Польщі та Угорщині, підтриманих Китаєм, зарисувалися контури нової концепції взаємин між комуністичними партіями держав радянського типу. Ця концепція базується на строго централізованій структурі КПРС, але вона зберігає своєрідний федеративний характер. Москва накреслює основні лінії, провідники національних компартій рішають про деталі застосування до місцевих умов; звідси чималі різниці в деталях, коли йдеться про внутрішню ділянку.

Ситуація виглядає зовсім інакше на міжнародній сцені. «Польська компартія могла опрацювати «плян Рапацького», але, як виглядає, радянські партійні провідники мусіли бути переконані щодо доцільности цього пляну, заки польські комуністи могли виступити з ним публічно. Угорська революція доводить, що жадна партія не може виступити з Варшавського пакту і його схеми альянсів проти некомуністичного світу. Цілком очевидно, що не можуть бути толеровані в соціялістичному таборі невтральні, бо всі мусять бути об'єднані в сильній військовій поставі проти нерадянського світу; для збереження цієї єдности вживається примус, тобто сила. Звідси кінцевий висновок, що дає відповідь на питання, з'я-

соване в темі доповіді Газарда: «Здатність зберегти єдність зовнішньої політики різних держав радянського типу, яку проявили провідники КПРС, є специфічною рисою радянського соціялізму як системи публічного ладу».

II

В 1952 р. мюнхенський знавець радянського права, Райнгард Маврах, опублікував розвідку п. н. «До правної структури східнього блюку». В останньому випуску журнала «Остойропа-Рехт» (ч. 2-3 за серпень 1960 р.) його редактор, д-р Дітріх Лебер, умістив працю під подібним заголовком: «До правної структури східнього блюку», яка являє собою не менший інтерес для українського читача, бо торкається тієї самої теми, насвітленої з дещо іншої, і то куди новішої, перспективи.

Слід додати, що автор компетентний у цій справі: він керує секцією права СРСР та інших комуністичних держав у гамбурзькому Інституті чужоземного та міжнароднього приватного права ім. Макса Плянка.

Лебер починає свою працю від порівняння двох цитат:

1) В історичній московській декларації від 30. 12. 1922 р. створення СРСР окреслено як «новий вирішний крок на шляху до об'єднання трудящих усіх країн у світовий СРСР».

2) В березні 1959 р. Хрущов виголосив у Ляйпціґу промову, де, м. ін., сказав: «Згідно з наукою марксизму-ленінізму, з світовою перемогою комунізму міждержавні кордони відімруть», а залишаться тільки етнічні межі. Як приклад він навів СРСР, де міжреспубліканські кордони ступнево затратили своє значення, де позем розвитку окремих народів вирівнявся і де життя розбудовується на одній суцільній базі. Так само безпредметними стануть кордони в майбутній всесвітній соціялістичній системі; цей процес прискорює господарське та культурне вирівняння, яке вже проходить у «соціялістичних» країнах. «Жадна соціялістична держава не могтиме замкнутись у своїх кордонах».

Хоч ці слова стосуються майбутнього, проте Лебер бачить у них ключ до зрозуміння т. зв. східнього блюку. Тому він висуває питання: в чому полягає юридичне злиття східнього блюку; як далеко воно заавансоване; чи відхиляється воно від традиційних міждержавних об'єднань; в чому його питоменність? Він розрізняє подвійний зв'язок у середині блюку: з одного боку, система звичайних міжнародніх договорів, з другого — засада «соціялістичного інтернаціоналізму».

Тоді як Газард обмежується порівняльною аналізою однієї категорії договорів, Лебер дає синтетичний огляд усієї договірної мережі, що лучить комуністичні держави. Він розрізняє:

I. Політичні договори:

1) Багатосторонні — Варшавський пакт;

2) Двосторонні: а) альянси, які СРСР заключив перед Варшавським пактом з усіма европейськими народніми республіками, за вийнятком Албанії та Східньої Німеччини, а також з Монголією та Китаєм; б) договори про правне становище совєтських ґарнізонів; в) договори в справах кордонів, переселення тощо.

II. Неполітичні договори, що здійснюють інтеґрацію в ділянках:

1) господарській, 2) правній, 3) культурній.

Варшавський пакт — це договір про приязнь і допомогу в традиційному стилі, обмежений европейським театром. Єдине відхилення — це існу-

вання спільного командування для тих збройних сил, які віддано йому до диспозиції. «Командування виводить свою владу не з суверенности окремих держав, а з міжнароднього договору між його учасниками. Але це перенесення суверенности є тільки часткове. Військові провідники окремих держав зберігають командування над національними контингентами, підпорядкованими об'єднаному командуванню». Слід згадати, що спільне командування над частинами, відданими до безпосередньої диспозиції, існує також і в Атлантійському пакті; маємо при цьому на увазі, що аналогія тут лише сповидна.

Як відомо, СРСР спершу оправдував приявність своїх залог у сателітних державах двома аргументами: в переможених — окупацією, в Польщі — необхідністю зв'язку з окупованою частиною Німеччини. На основі договорів з 1947 р. СРСР зобов'язався забрати своє військо з Болгарії, а покищо залишити його в Угорщині та Румунії для зв'язку з окупованою Австрією; остання аргументація відпала після заключення державного договору з Австрією в 1955 році. З того часу радянські залоги мають нове, тепер уже суцільне для всіх держав, оправдання — Варшавський пакт, гарантію безпеки всього соціялістичного табору. Ці залоги розміщені в Східній Німеччині, Польщі, Угорщині та Румунії; немає їх у Болгарії, Чехо-Словаччині та Албанії.

Урядова заява СРСР від 31. 10. 1956 р. стверджує, що радянські війська є розташовані в Угорщині та Румунії на основі Варшавського пакту і «порозуміння з урядами»; можна здогадуватися, що це натяк на якісь таємні договори про справи, зв'язані з перебуванням радянських залог на території окремих сателітних держав. Але явні договори в цій справі заключено щойно безпосередньо після угорської революції: 17. 12. 1956 р. — з Польщею, 13. 3. 1957 р. — з Східньою Німеччиною, 15. 4. 1957 р. — з Румунією, 27. 5. 1957 р. — з Угорщиною.

Німецький договір різниться від інших у двох точках: поперше, СРСР устійнює силу та розміщення своїх військ на основі звичайної консультації з панківським урядом, а не на основі двобічного договірного порозуміння, як в інших державах; подруге, стаття 18 договору признає для СРСР право безпосередньої збройної інтервенції («в разі загрози для військ, розміщених на території НДР, високе командування радянських військ в НДР може вжити заходів для усунення цієї загрози, одночасно консультуючися з урядом НДР і з'ясовуючи йому ситуацію та вжиті заходи»).

Польський договір (а вслід за ним інші) заключений на такий самий час, як і Варшавський пакт, тобто на час необмежений. Але він може бути припинений за обопільним порозумінням (стаття 21). Сила і розміщення радянських військ будуть устійнені пізнішими договорами (стаття 2). Польські суди мають юрисдикцію над радянським військовим персоналом, але злочини, вчинені під час служби, підпадають під юрисдикцію радянських наглих судів. Злочини польських громадян супроти радянських військ будуть трактовані польськими судами нарівні з злочинами проти польських військ (стаття 10).

В цих постановах не знаходимо нічого, що не годилося б з суверенністю держав, де стоять чужоземні війська. Стаття 1 договору з Угорщиною навіть підкреслює: «Тимчасова приявність радянських військ на території Угорської Народньої Республіки ні в якому разі не порушує суверенности угорської держави. Радянські війська не будуть втручатись

у внутрішні справи Угорщини». Друге речення, написане за півроку після здушення угорської революції, дає привід подумати, як СРСР трактує цього роду зобов'язання щодо невтручання і суверенність союзників; насувається питання, чи справді є ціллю радянських залог оборона Угорщини перед зовнішньою аґресією.

Лебер нагадує, що вже Варшавський пакт не передбачав ні права, ні обов'язку збройної інтервенції у випадку внутрішнього повстання. Тим самим він зовсім не оправдує радянської інтервенції 1956 року безпосередньо після підписання пакту, а Тункін просто ствердив, що західні альянси, протилежно до Баршавського пакту, творять правну основу «для здушення всякого національного визвольного руху».

*

Систему багатосторонніх економічних договорів розбудовано навколо «Ради взаємної господарської допомоги» (яку на основі англійських ініціялів її довгої назви називають «Комекон»). Крім цього, інують договори між міністерствами транспорту комуністичних держав, первісно включені в рами «Комекону». До останніх належать також азійські комуністичні держави; але сам «Комекон» обмежений державами европейськими; Китай належить до нього як обсерватор; Югославія належала до нього в 1955-1956 рр.

Первісне завдання «Комекону» — розбудова торгівлі між сторонами, точніше, переставлення торгівлі на радянський ринок. Після смерти Сталіна «Комекон» активізувався, охопивши також продукцію — координацію господарських плянів та спеціялізацію продукції, згідно з засадою міжсоціялістичного поділу праці. Для оцінки вислідів «Комекону» наведемо кілька цифр за іншим автором: уже в 1955 р., тобто за п'ять років від заснування «Комекону», СРСР охоплював 22% зовнішньої торгівлі Угорщини, 32% — Польщі, 33,7% — ЧСР, 40% — Східньої Німеччини, 46,2% — Болгарії, 47% — Румунії. «Ця тісна інтеґрація навколо СРСР, — додає згаданий автор, — нагадує економічну ексклюзивність давніх колоніяльних імперій, коли колоніяльна потуга монополізувала торгівлю з колоніями».

Інтеґраційна роля «Комекону» не обмежується економічною ділянкою. Від 1958 р. обов'язують для всіх торговельних операцій у рамах цієї централі «Загальні умови постачання товарів», які творять уніфікацію торговельного права. «Міжнароднє торговельне право, — пише Лебер, — зуніфіковано від Владивостоку до Берліну, від Ревелю до Тірани. Щоб оцінити вагу цього явища, слід пригадати, що на Заході зусилля в цьому напрямі почалися майже 40 років тому. Їхній вислід — низка рекомендацій, проєктів та договорів, що не ввійшли в життя».

Тут переходимо від господарської інтеґрації до юридичної, яка зрештою не обмежується згаданими «Загальними постановами» і до якої Лебер прив'язує велику політичну вагу. Згадуючи історичну долю права римського, англійського, французького (кодекс Наполеона) і австрійського, він робить висновок: «Правничі твори є не раз тривкіші, ніж режим, який їх створив. Звичайно, право в політичній ділянці як конституція чи політичне карне право, може бути змінене продовж однієї ночі. Але приватне право, у широкому сенсі слова, довговічне; кожній новій кодифікації мусить передувати мозольна, скучна законодатна підготова». Саме така нова кодифікація проходить тепер у східньому бльоці. Для Лебера немає сумніву, що вона відбувається під впливом радянської правничої науки

та практики. Процес юридичної інтеграції є скріплений системою міждержавних договорів з правничої ділянки; мережа договорів про юридичну співпрацю реґулює складну царину міжнародного приватного та процесового права». Слід додати погляд, висловлений в іншій статті того самого журнала, написаній Ульріхом Дробніґом: «Правдоподібно, що в майбутньому буде заключений багатосторонній договір про правну співпрацю між соціялістичними державами, на зразок „Загальних умов постачання". Він творив би лише дальший формальний крок до правної інтеграції східнього блюку...» Крім мережі договорів, у рамах інтеґраційного процесу виникла навіть одна інституція: міжнародній роз'ємний і в справах морської та внутрішньої плавби суд з осідком у Ґдині.

В якій стадії перебуває цей інтеґраційний процес? «Правна інтеґрація пішла так далеко, що сьогодні можна говорити про суцільний соціялістичний правний простір. Однак було б помилково приймати, що правні лади окремих соціялістичних держав в ході цього інтеґраційного процесу уодностайнено. Правда, окремі правні лади орієнтуються на спільний соціялістичний господарський лад і тим самим стають на нову основу. Зрештою вони зберігають національну окремішність, яка випливає з історичних та географічних умов. Було б неправильно окреслювати соціялістичний правний простір як радянську правну орбіту».

III

На думку Р. Мавраха, взаємини між СРСР і його сателітами реґулює «внутрішнє право компартії», при чому традиційному міжнародньому праву залишається декоративна роля. Це є система внутрішньо-правного, не міжнародньо-правного типу, що зобов'язує не уряди сателітних держав, а окремих партійців, якими ці уряди обсаджені.

Лебер згадує в бібліографії Маврахову статтю, але не займає до неї становища. З'ясована ним концепція «партійного міжнародного права» різниться від Маврахової: підметами цього права є окремі компартії, не партійці; воно входить у колізію з традиційним міжнароднім правом, але не підпорядковує його собі беззастережно. Зрештою ця концепція накреслена з аналітично-правного погляду в загальних рисах.

Міжнароднє партійне право обіймає всі компартії за вийнятком югославської, тобто саме воно визначає межі східнього блюку. Його єдиним формально-правним виявом є «декларація дванадцятьох» з 1957 р., що творить лише дуже вільний зв'язок, обмежений «консультаціями в міру потреби». Згадана декларація окреслює взаємини між комуністичними державами як «братню взаємну допомогу», в якій знаходить вираз засада «соціялістичного інтернаціоналізму». На думку Лебера, соціялістичний інтернаціоналізм накладає обов'язок у партійній площині помагати робітникам інших країн у побудові комунізму; його застосовано супроти новопосталих східньоевропейських держав у 1918-21 рр., супроти Угорщини — в 1956 році. Він не згідний з засадою мирної коекзистенції, яка обов'язує в міждержавній площині і забороняє аґресію та інтервенцію у внутрішні справи сторонніх держав з іншим устроєм.

Югославія не приймає засади соціялістичного інтернаціоналізму; подібне становище займали під час кризи 1956-1957 рр. аж до «декларації дванадцятьох» китайські комуністи. Реаґуючи на радянську декларацію від 30. 10. 1956 р., китайський уряд заявив 2. 11. 1956 р., м. ін., таке: «Всі

соціялістичні країни є вільними та суверенними державами. Одночасно вони... об'єднані духом пролетарського інтернаціоналізму. Тому взаємини між ними мусять бути побудовані на засаді 5-ох принципів». Згадана заява навіть таврує «великодержавний шовінізм» як шкідливий для солідарности соціялістичних країн. У декларації від 30. 10. 1956 р., проголошеній у найскрутніший момент, СРСР погодився на застосування засади коексистенції у взаєминах між соціялістичними державами; але, коли небезпека минула, гостро засудив тенденцію заступити соціялістичний інтернаціоналізм коексистенцією. На початку 1957 р. Москву відвідали делеґації окремих «народних демократій», при чому кожна проголосила разом з СРСР окрему двобічну заяву. За вийнятком югославської та польської, всі ці заяви схвалили радянську збройну інтервенцію в Угорщині як «виконання обов'язку супроти трудящих Угорщини». В усіх заявах, за вийнятком двох згаданих, соціялістичний інтернаціоналізм окреслено як засаду взаємин між соціялістичними державами; при цьому згадано також засаду рівности. Навпаки, засаду невтручання згадано лише в іншій частині декларації, не зв'язаний з соціялістичним інтернаціоналізмом.

Висновок Лебера: «Сплетення засад державної коексистенції з „соціялістичним інтернаціоналізмом" (у взаєминах з соціялістичними державами) і з „ідеологічною боротьбою" (у взаєминах з капіталістичними державами) чітко виявляє двоторовість радянської міжнародньо-правної думки. Цю подвійну дименсію зустрічаємо також у системі східніх пактів; вона виясное притаманність її когезії».

*

Проаналізувавши обидва аспекти — міждержавний та міжпартійний, — Лебер приступає до питання правної кваліфікації східнього бльоку. Це не є федерація, бо з міжнародньо-правного погляду соціялістичні держави не обмежили своєї державної влади на користь федеральних органів. Це не є і конфедерація, бо не має спільного міжнародньо-правного представництва. Елементом супранаціональної організації можна вважати спільне командування, а Комекон не має окремого органу з досить широкими компетенціями, тому він є лише звичайною міжнародньою організацією.

Отже виходить, що «народні демократії» зберегли суверенність навіть повніше, ніж члени супранаціональної Европейської спільноти вугілля і сталі? Ні. «Східній бльок, — стверджує Лебер, — може відмовитися від цих форм, бо диспонує іншими засобами для міждержавного пов'язання. Вони випливають з комуністичної ідеології і уможливлюють іншого роду злиття, не менш ефективне. Вони випливають з міжнароднього партійного права та з засади соціялістичного інтернаціоналізму. Це злиття у великій мірі висмикується з чисто міжнародньо-правного розгляду, бо сьогоднішне позитивне міжнароднє право реґулює виключно взаємини між державами, а не між партіями. В міжнародньому партійному праві не мають застосування „принципи коексистенції", на яких спочиває сьогоднішня міждержавна спільнота. Тут обов'язують інші принципи — примат комуністичної ідеології і наказ партійної дисципліни».

В якому напрямі піде дальший розвиток? Лебер відкидає «аншлюсозу тезу», що її висловили: в 1952 р. — Маврах, в 1960 р. — Шарп та Шарндорф. Його прогноза: дальша інтеґрація, господарська і юридична. «Коли

спершу солідарність між комуністичними країнами базувалася на військовій окупаційній владі і на політичному тиску, то сьогодні цю функцію у великій мірі виконує господарська і правна інтеграція... Чим дальше поступає інтеграція, тим трудніше виломитися з блоку окремій державі».

Насувається питання, чи не є тут конечна інтеграція ще й третього типу — інтеграція психо-політична, яка (наскільки можна судити з досвіду кризи 1956 р.) зробила чималі поступи в деяких країнах, зокрема в ЧССР. Лебер стверджує, що взаємини між комуністичними державами не є регульовані традиційним міжнародним правом, і визнає існування правного дуалізму, хоч у поняття комуністичного партійного права він вкладає зовсім інший зміст, ніж Мавраx, — зміст юридичний. Поруч Мавраха та Окіншевича, вже третій правник схиляється до теорії правного роздвоєння за залізною завісою.

IV

Лебер розрізняє дві основні засади «міжнароднього партійного права»: примат комуністичної ідеології і заповіт партійної дисципліни. Ідеологія може бути застосована, теоретично взявши, спонтанно, рівнобіжно; але дисципліна — партійна чи яканебудь інша — вимагає існування спільного керівного органу. «Питання правної природи східнього блоку, — стверджує Лебер, — веде таким способом до політично-силового взаємостосунку тих сил, які мають претенсію берегти чистоту комуністичної ідеології і втримувати партійну дисципліну». Автор обмежується цим загальним натяком. Він свідомий існування цього організаційного питання і його ваги, але ставить його поза рами своєї дослідної праці, яку тематично обмежує сферою правних норм.

Як воно звичайно буває при такому моністичному звуженні об'єкта (клясичний зразок: повний нормативний монізм Кельзена), праця витрає на методологічній тугості та суцільності, але не може дати вичерпної відповіді на поставлене питання. Це — єдина точка в праці Лебера, яка викликає в нас застереження; тому дозволимо собі спинитися на ній дещо довше.

Під «східнім блоком» Лебер розуміє держави з тим самим внутрішнім устроєм, а саме — комуністичним; тому з наведеного речення можна б здогадуватися, що, на його думку, там немає жадного стабільного керівного органу, а існують ривалізуючі сили, що виступають з претенсіями відограватн керівну роль; автор, мабуть, має на думці Москву, Пекін і якоюсь мірою Белград. Не перебільшуючи ваги термінології, вважаємо, що поняття «блок» важко погодити з довготривалою відкритою ворожнечею між Москвою та Белградом і навіть з характером взаємин між Москвою і Пекіном. Вживаючи понять, якими оперує Лебер, треба розрізняти:

1) З погляду ідеології — один соціялістичний п р о с т і р, на якому здійснено (вірно чи лише сповидно) ідеологію Маркса-Леніна;

2) З погляду взаємостосунку політичних сил і партійної дисципліни — різні о р б і т и, які приблизно сходяться з традиційним поняттям блоків (ще краще — з поняттям імперій, бо блоки нормально мають

характер координаційний, не субординативний), а саме: а) радянська орбіта — СРСР, Монголія та європейські сателіти; б) китайська орбіта — Китай, Північна Корея, Північний В'єтнам; в) Югославія, що стоїть поза цими орбітами.

В межах кожної орбіти існує субординативна організація. Керівний орган радянської орбіти — це президія, колись політбюро КПРС; політбюро, — підкреслив Маврах у 1952 р., — а не Комінформ, який тоді ще існував. Питання, чи з того часу зайшли якісь глибші зміни в з'ясованому Маврахом функціонуванні субординативної організації, вимагало докладнішого дослідження. Подібною є форма підпорядкування обох далекосхідніх сателітів Китаєві. Варто простудіювати, чи справді Албанія перейшла з радянської орбіти до китайської; якщо так, то яким способом це здійснено, і чому саме Албанія, поруч Югославії, творить єдиний зразок успішної емансипації з-під радянської зверхности.

Суттєвим для зглиблення проблеми, висуненої Лебером і Газардом, є існування двох різних імперій, що їх ніяк не можна звести до спільного знаменника «східнього блоку». Це кидається в очі, коли дивитися на схему, опрацьовану Лебером і затитуловану «Східній блок у його міжнародньо-правному та партійно-правному взаємостосунку». Схема дуже повна з змістового погляду, бездоганно оформлена графічно, тому дуже рельєфно підкреслює неіснування такого блоку. Бачимо, що з азійських комуністичних держав жадна не належить до Варшавського пакту, а двобічними альянсами зв'язані з СРСР тільки Монголія (з 1946 р.) і Китай (з 1950 р.). Північна Корея та Північний В'єтнам не зв'язані ні з ким жадними міжнародніми договорами; вони обмежилися своєю участю в московській декларації компартій у листопаді 1957 року. Виходило б, що в «східньому блоці» можна вирізнити три ступені інтеґрації, немов три доосередні кола з осередком у Москві: 1) европейські держави, об'єднані двобічними альянсами (за вийнятком Албанії) і Варшавським пактом; 2) Китай і Монголія, зв'язані з СРСР двобічними альянсами; 3) Корея і В'єтнам. Могло б здаватися, що дві останні держави найменше інтеґровані, зберегли самостійність у найповажнішій мірі; але відомо, що так не є, що це — звичайні сателіти, бо Китай має іншу техніку контролю своїх сателітів, який обмежується партійним правом, без відклику до міжнароднього. Виходило б, що Монголія зв'язана з СРСР в такій мірі, як і Китай; але відомо, що її залежність більша, ніж якогонебудь европейського сателіта. Виходило б, що причина неприналежности чотирьох азійських «народніх демократій» до Варшавського пакту одна і та сама: цей пакт обмежений, з огляду на географічний критерій, европейським континентом. Насправді ж відомо, що інша є причина для Монголії, а інша — для решти азійських «народніх демократій». Варшавський пакт об'єднує однородних партнерів, з яких кожний утратив незалежність, але зберіг державну окремішність, тоді як Монголія, підпорядкована Москві ще від 1921 р., інкорпорована так далеко, що майже не різниться від радянської союзної республіки. Тому її важко було б допасувати до варшавської схеми, навіть якби вона лежала в Европі. А Китай (з обома своїми сателітами) не належить до Варшавського пакту просто тому, що це є радянська імперіяльна структура, а Китай не залежить від СРСР. Можна сказати, що Монголія і Китай — це «крайности, які стикаються», викликаючи ілюзію географічного спільного знаменника.

Між Москвою, Пекіном і Беоґрадом іде змагання в площині догматичній, не ієрархічній, за компетенцію в авторитетній інтерпретації *чистоти комуністичної ідеології*, а не за збереження *партійної дисципліни*. З цього погляду всі три осередки незалежні один від одного.

«Взаємини між комуністичними партіями... охоплюють усі соціялістичні держави, за вийнятком Юґославії. Саме зв'язок у партійній площині є вирішальною рисою для виокремлення „східнього блъоку". Єдиним формально-правним виразом цього стосунку є „Декларація дванадцятьох", прийнята комуністичними партіями 12-ох держав у Москві в 1957 році. Створене об'єднання може якоюсь мірою вважатися наслідником Комінтерну (1919-1943) та Комінформу (1947-1956). Але його організаційна форма куди вільніша. Передбачені лише „наради в міру потреби" для „координації спільної боротьби за... соціялізм"».

Справді, можна прийняти, що «Декларація дванадцятьох» вичерпує взаємини між компартіями обох потуг, взаємини між якими є таки справді координативного (консультації), а не субординативного характеру. Пекін не підлягає Москві, а Москва не підлягає Пекінові; обидва центри не підлягають жадній спільній централі. Тому, коли вибухла в соціялістичній родині розпря, вона тривала так довго, поки обидва противники не погодилися як рівний з рівним, як вільний з вільним, пішовши на спільну консультацію в листопаді 1960 р. в Москві. Партійно-правний стосунок не є тут автономним; він міститься в стосунку традиційному міжнародньо-правному. Таким самим способом розв'язувалися і розв'язуються конфлікти між суверенними державами; чи у переговорах обидві сторони репрезентовані прем'єрами, чи першими секретарями компартії — це справа їхнього внутрішнього устрою, а не взаємин між ними.

Але якби такий гострий і безкомпромісовий «догматичний ухил» трапився не в Пекіні, а в Букарешті чи в Празі, розв'язка мала б місце не на координативній площині, а на субординативній — так, як це не раз траплялося в европейських сателітних державах. Розв'язка мала б характер санкції, застосованої московською зверхністю супроти підвладного за порушення партійного права, партійної дисципліни. Тільки в таких випадках діє партійно-правна норма, цілком відмінна від міжнародньо-правної і діяметралью незгідна з нею.

У Леберовій праці, багато удокументованій і глибоко продуманій з правного погляду, залишилося одно недосказане: механізм того, що автор зве «партійною дисципліною». Щоб поставити останню крапку над «і», вистачить згадати опінію Газарда: партійна дисципліна є підпорядкуванням московському імперіяльному центрові — КПРС.

«НА МАРҐІНЕСІ»

«Новый мир» (ч. 1, 1961) починається статтею «Документи всесвітньо-історичного значення», в якій філософ і дійсний член АН СРСР П. Ф. Юдін інтерпретує декларацію конференції комуністичних вождів у Москві як «видатний марксо-ленінський документ», як найвище досягнення філософічної думки. У цьому відношенні «Новый мир» міг би перевершити найпровінційніший з усіх, які ми знаємо, журналів — львівський «Жовтень», але останній не може в цій ділянці змагатися з своїм московським побратимом, бо філософічні розкоші сконцентровані в Москві, а ефект повного ідіотизму міг би бути досягнений тільки тоді, коли під статтею, яка переконує, що партійна резолюція є великим філософічним документом, був би підписаний обов'язково дійсний член академії наук.

Одначе «Новый мир» стоїть незрівняно вище не тільки львівського, а й від усіх київських літературних журналів. У кожному числі його є щось цікаве прочитати, що трапляється хіба винятково в київських. У цьому числі друкується продовження спогадів І. Еренбурґа «Люди, роки, життя». Це спогади европейця, їх можна було б друкувати у будь-якому паризькому чи нью-йоркському літературному журналі. Автор суверенний в своїх думках. Тільки порівняти, яка колосальна різниця між тим гістеричним вереском, у якому змагаються кияни, виливаючи лайки на українських еміґрантів, і повними поваги спогадами Еренбурґа про росіян за кордоном: «Савінков познайомив мене з Ф. А. Степуном. Я знав, що Степун — філософ, що він написав цікаву книгу «Листи прапорщика», в якій показав війну без обов'язкової позолоти...» Про Марину Цвєтаєву навіть лірично: «Коли я перечитую вірші Цвєтаєвої, я раптом перестаю думати про поезію, переходжу до спогадів, до долі моїх друзів, до свого — люди, роки, життя...»

І то нічого, що Ф. Степун еміґрант і співробітник антирадянських установ на еміґрації, а Цвєтаєва (талановитий зрештою поет) поетизувала білоґвардійщину. Так само про Бориса Зайцева, Буніна і багатьох інших. Приклад, вартий наслідування для наших київських літераторів (зокрема авторів таких романів, які тепер пише Ю. Смолич). Згадуємо цього останнього не випадково: він спеціялізується на шарлатанських описах «бандитизму» петлюрівців. Порівняймо його з Еренбурґом: «Петлюрівці йшли по Хрещатику веселі, нікого не зачіпали. Московські дами, що не встигли вибратися в Одесу, захоплювалися: „Які вони милі!"...»

Коли я читаю й порівнюю, мені ясно все: і брутальний національний гніт на Україні, який дозволяє росіянам з насолодою знущатися з українських письменників, навіть коли вони такі послушні, як Смолич, і провінційність української літератури. Не будуть же таких речей, як спогади Еренбурґа, друкувати в обласних журналах Саратова чи Ростова, до яких приблизно прирівняний Київ. Нестоличний Ленінград більше столиця, ніж Київ. Таємницею лишається лише одне, що думає Смолич чи Полторацький, коли вони роблять ці самі порівняння, що й ми. Чи справді вони з власної охоти, якби прочитали ці наші нотатки, вилаяли б нас як

«буржуазно-націоналістичних бандитів?»

*

У цьому ж числі «Нового мира» академік І. Майський говорить про Б. Шов: «У літературній і громадсько-політичній діяльності Шов бували помилки» (стор. 233). Але це слово без кінця зустрічається у всіх літературних журналах. В. Г. Беляєв у «Радянському літературознавстві» (ч. 1, 1960, стор. 46) пише про Андрія Чайковського: «В силу необхідности тут нам довелося наголосити на помилках письменника». Слово «помилка» в них сакральне і вживається з різними відтінками: поблажливо, коли мова йде про письменників, які не сподобилися «св. тайн» марксизму-ленінізму. Вони, мовляв, не могли вже через це знати правильного шляху і — «помилялися»; погрозливо, коли «помиляється» людина, вихована на марксизмі-ленінізмі, яка перебуває в радянському задротовнику (наприклад, коли напише «Казку» Первомайський).

Коли я читаю, що письменники, пишучи літературні твори, «помиляються», мені хочеться уявити, що є якась непомильна інстанція, в якій можна ствердити, чи письменник помиляється, чи ні. В цьому є щось містичне, як взагалі в кожній релігії. І я уявляю собі непомильну інстанцію, як велике око, через яке можна визначити «помилки». Через «око» мусить дивитися лише одна людина, бо як дивитимуться всі, — бачитимуть різне. Раніше володарем «ока» був Сталін, тепер його непомильність перейшла на Хрущова, і він дає настанови письменникам, як правильно писати. Інші тільки з досвіду доходять, чого хоче «око». Чисто емпірично. З того виходить, що всі, «помиляючись», у деталях, пишуть однаково, і мистецтво хиріє. Бо в літературі протиставлення помилкове — непомильне неможливе. Тут все залежить від оригінального бачення світу, тому можна протиставляти хіба такі поняття, як талановите — бездарне, оригінальне — епігонське і т. д.

Іван КОШЕЛІВЕЦЬ

«РАДЯНСЬКЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО» В 1960 РОЦІ

«Радянське літературознавство», чч. 1-6, 1960, в-во АН УРСР. Редагує колегія, відповідальний редактор О. І. Білецький. Журнал почав виходити ще перед війною. За 1938-40 появилося шість чисел, після війни поновлений щойно 1957 з двомісячною періодичністю. Виходить на 160 стор. великого формату.

Постійні відділи журнала в 1960 році: «Теорія та історія літеретури», «Публікації та повідомлення», «Бібліографія», «Хроніка». На цей рік окремо був запроваджений відділ «До декади української літератури і мистецтва в Москві». Своєрідним відділом є також ювілейний, бо майже в кожному числі трапляється відзначення якоїсь річниці. У 1960 році: «До сторіччя народження А. Чехова» (ч. 1), «До 90-річчя народження В. Леніна» (ч. 2), «До 50-річчя смерти Л. Толстого» (ч. 6). Останній відділ найменш цікавий. Не тільки тому, що відзначаються ювілеї російських письменників, а ще й тому, що це переважно загальні ювілейні місця про письменників, творчість яких ліпше досліджена в російському літературознавстві, і фальшиво-декларативні твердження про впливи російської літератури на українську. Те саме можна сказати й про «декадний» відділ, що був наповнений оглядами про успіхи радянської літератури і клятвами про дружбу.

На другому місці від кінця (після названих двох відділів) слід поставити, так би мовити, основний відділ — «Теорія та історія літератури». Тут уміщено ряд статтей з те-

орії літератури — без теорії літератури. Наприклад, у ч. 2 стаття А. Барсука «Про художню майстерність», у третьому — чисто штампована стаття О. Одинцова «Г. В. Плеханов про категорії естетики». Можливо, найтиповіша своєю безплідністю й догматизмом стаття Г. В'язловського «Літературознавство і психологія творчости» (ч. 4). Величезна західня література з цих питань (уся без винятку) там під забороною, і автор її зовсім не знає. Тому отже, задекларувавши, що «боротьба між матеріялізмом та ідеалізмом з питань психології творчої діяльности, яка почалася ще в античній філософії, не припиняється й сьогодні», — автор переходить до «джерел» і без кінця цитує все тих же Маркса, Енґельса, Леніна. Складається враження, що ці цитати стали такими ходячими, що по них ніхто й не сягає безпосередньо до книжок цих авторів, а перехоплюють просто один у одного. Поза тим жодної статті, в якій дійсно розглядалися б конкретні питання теорії літератури.

Дещо більше фактичного матеріялу в статтях з історії літератури. Наприклад, «До історії видання „Кобзаря" 1860 року» (С. Попеля, в ч. 4), стаття Г. Нудьги «Про Семена Климовського і його пісню» (там же). Треба тут зауважити, що статті цього автора, що досліджує головне фолкльор літературного походження, завжди будуються на багатому фактичному матеріялі і мають документальну вартість. Так само багато фактичного матеріялу в статті Я. Яреми, хоч і в тенденційному насвітленні, — «Іван Франко і творчість Гайнріха Гайне» (ч. 1).

Увага істориків літератури зосереджена на питаннях нової літератури. Лише дві статті (згадана вже Г. Нудьги і П. Яременка «Герасим Смотрицький», у ч. 5) присвячено літературі до 19 віку, жодної статті про старину літературу. З чого виходить, що твердження О. Білецького, висловлене років п'ять тому, що вивчення старої української літератури є цілковито занедбаною ділянкою, лишається дійсним і досі.

Цікавіші матеріяли містить журнал у відділі «Публікації та повідомлення»: Л. Кулжинської «Три документи з приводу заборони вшанування сторічного ювілею Т. Шевченка» (ч. 2), П. Попова «Нові сторінки з літературної спадщини Г. Сковороди» (ч. 4), публікації невідомих листів Коцюбинського, Франка та інших. Так, з листів І. Микитенка можна довідатися про ситуацію «Березоля» перед його ліквідацією і про участь самого Микитенка у цій справі.

Мають вартість також матеріяли, що публікуються в бібліографічному відділі. У 5 й 6 чч. опубліковано «Бібліографію бібліографічних матеріялів з української літератури і літературознавства (1946-59)»; з якої, до речі, видно, як відстає українська бібліографія порівняно з російською: упорядник (З. Старожицька) у загальному відділі називає тільки одне видання українською мовою і вісім російською (для української літератури!).

Журнал досить слабо виправдує свою назву, і наша оцінка цілком збігається з критичною думкою читачів, висловлення яких друкуються в хроніці. Читачі вимагають: «...більше статтей з теорії літератури», «Треба подбати про те, щоб на сторінках журнала знайшла своє висвітлення й вірну оцінку творчість мало вивчених письменників, таких як В. Самійленко, Б. Грінченко, П. Куліш», «...серйозної й глибокої аналізи творів, висвітлення питання художньої майстерности письменників», «...про художню форму творів, їх національну специфіку» і т. д. Ці побажання взяті з одного тільки числа. За рік їх опубліковано далеко більше.

І все ж ми не схильні цілковито неґувати значення цього журнала. Літературознавець за кордоном знайде в ньому багато корисного матеріялу. Часом там, де найменше його сподівається. Наведемо приклад. У другому числі надрукована декадна стаття Єлисавети Старинкевич «Сучасна тема в українській драматургії 1959 року». Авторка сумлінно переглядає всю (дуже велику)

драматургічну продукцію за рік і стверджує, що всі п'єси пишуться за одним штампом. Схема однієї п'єси (цитуємо дослівно):

«Вкравшись у довір'я директора суднобудівельного заводу Бугрова, інженер Клеїн одружується з його дочкою. Та виявляється, що це зрадник вітчизни, агент іноземної держави. Вчинивши диверсію на заводі, Клеїн вистукує на потаємному радіопередатчику відповідну реляцію своєму начальству і стріляє в дружину Бугрова Віру, яка відмовилась співробітничати з заокеанською розвідкою. За першим варіянтом фіналу Віра падає мертвою, за другим — тільки поранена („Віра" М. Буглакова)».

Таких схем Старинкевич подає аж дев'ять, запевняючи, що «можна було б продовжити список....» Причин такої одноманітности вона шукає в «помилках» самих авторів. Якби вона назвала справжні причини, стаття відразу виглядала б «контрреволюційною».

Тут подано тільки поверховий перегляд «Радянського літературознавства», лише для загальної орієнтації. Кожен, хто ближче знайомитиметься з журналом, зверне увагу на те, що його більше цікавитиме.

І. К.

БОГДАН ТОБІЛЕВИЧ, «Панас Карпович Саксаганський, 1859-1940. Життя і творчість», Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури, 328 стор. 55 ілюстрацій, Київ 1957.

Книга, треба думати, внука П. К. Саксаганського Богдана Петровича Тобілевича — багата й відлінійна, спрямована чітко у бік широкої біографії, як аналізи творчого шляху артиста. Основний контур її — репертуар, осмислення і переосмислення ролей, мізансцен і поступова кристалізація театру Саксаганського. Архітектонічні недоліки твору, певне «нагинання» правди у відомому напрямкові й дуже добре зрозумілі кожному замовчування фактів (особливо в останніх розділах, присвячених революційним і пореволюційним подіям та рокам незалежности України) пояснюються, поза всяким сумнівом «відсутністю всякої присутности» елементарної свободи, інакше кажучи, — страхом.

Біографічних «відкрить» у книзі обмаль (проте багатий ілюстрований матеріял набирає промовистости слів!), але відсутні в ній і тенденційні судження про різні часом родинні — понадродинні! — колізії Тобілевичів. Біографічні партії і деталі залишаються — прибудовами. Авторова увага скерована головне на розкриття особливостей театру П. Саксаганського, порівняно з театром кожного з його товаришів: М. Старицького, М. Кропивницького, М. Садовського. Послідовно й умотивовано наголошуються роля І. Карпенка-Карого — і в житті і у фаховому вдосконаленні Т. Саксаганського, навіть його братерського «провідництва». І смак І. Карпенка-Карого до соціяльної проблематики, і його свідомість історичного значення відродження театру для «всього українського» — полонили не тільки Панаса Карповича, а й Богдана Петровича Тобілевича. Тотожні їхні погляди і на реалістичний, побутовий український театр — «єдиний сутонародний на всю Европу».

Під кінець книги автор сумарно, казьонно й спрощено характеризує погляди П. Саксаганського на «репертуар новий, високохудожній, мистецтво, зрозуміле усім, сповнене почуттів сучасних людей», наголошує виступ заслуженого артиста проти формалізму в театральному мистецтві, проти Курбаса — «курбалесії».

Зовсім не ждано для читача П. Саксаганський береться до постанови низки клясичних творів світової драматургії, ставить Шіллера, захоплено працює над Шекспіровим «Отеллом», мріє про «короля Ліра» і т. д. І такий новий етап у роботі його пояснюється... зверненням до світової клясики і російських театрів того часу, цілковитим збігом між репертуарними плянами Київського Народного і петроградського Великого драматичного театрів... До цього можна лише додати досить пі-

кантне твердження бідолахи-автора, що «Визволення Києва частинами Червоної Армії не дало вибухнути конфліктові між Саксаганським і націоналістичним урядом. З цього часу робота протікала без гнітючої опіки над ідейно-творчим спрямуванням театру». Обидва пасуси любенько вмістилися на одній сторінці (241)...

Сторінки книги Богдана Тобілевича, присвячені ґастролям української трупи в Петербурзі (1886), натякують ледве не на вищість нашого народнього театру над тогочасним російським. Але згодом росіяни виросли понад голову українського автора, особливо, звичайно, МХАТ.

Взагалі ж твір пронизано зневагою до «буржуазно-націоналістичної української інтеліґенції», зате увагою, вірнопідданською до всього російського — частий гість на його сторінках Бєлінський, згадано і Л. Толстого, і В. Короленка, і Ф. Шаляпіна і т. д. А ще крім «кровного братства» українців і росіян на цих сторінках зустрічається мова про нашу (очевидно, що спільну) «вітчизняну культуру» і штамп — і «ультрапатріотичний», і часом, оптимістичний.

Олекса ІЗАРСЬКИЙ

ОСТАП ЛИСЕНКО, М. В. Лисенко. Спогади сина. Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР; літературний виклад Б. Хандроса, 268 стор., Київ, 1959.

У передмові до спогадів Остапа Лисенка Максим Рильський назвав цю «безпретенсійно написану» книгу «цінним надбанням у небагатій нашій мемуарній літературі».

Як і авторові спогадів, читачеві дорогий наш і гарний і шляхетний, наш національний — у книзі скрізь тільки: народний! — композитор Микола Лисенко, український Київ на межі сторіч і така далека вже Україна за горами, за кряжами трупів і долами апокаліптичних років.

На превеликий жаль, у книзі спогадів Остапа Лисенка усе — коротко, відмірено, усе — стисло, відшліфовано, усе — узгіднено, перевірено, пропорційно. Усе тут втиснуто у тісні рамці, як у прокрустове ложе. — Без маси деталів і бажаних життєвих «навіть дрібниць». Коли вони все ж зустрічаються, то завжди при тому відчутно скнару руку.

Рука ця вже понад вісімдесятрічного Остапа Лисенка чи літературного «викладача» Б. Хандроса? Чия це рука?!

От благенькі сторінки чепурного томика в полотняній оправі. Чорний шрифт: «Остап Лисенко», внизу — блакитний «Микола Лисенко». Чорна вишивка ніжних заставок. На випадково розкритій сторінці — М. Лисенко і Т. Рильський, відпочивають у плетених кріслах під романівським дубом, між кріслами хлопчик у брилі: Максим...

Такий зміст і друкованих сторінок книги: М. Лисенко у себе в кабінеті, на возі хорової валки під час подорожі Україною, на львівському дворі ці і в полтавському театрі на святі відкриття пам'ятника І. Котляревському, у Петербурзі, у Китаєві на дачі — по сусідству із Старицькими, у своїй музично-драматичній школі на Великій Підвальній ч. 15, в українському клюбі «Родина». Іван Франко — у Києві й у Львові, Михайло Коцюбинський, Микола Садовський, М. Драгоманов, Дніпрова Чайка за лисенківським «Блютнером»...

Проте хай український читач, беручись за книгу Остапа Лисенка, приготується бути свідком вимаганого від автора самообпльовування. Вершком «такого» можна вважати твердження — що за прикрий анахронізм! — композиторового сина, що Лисенкові концерти 1911 року в Москві (з приводу 50-річчя смерти Т. Шевченка) «... перетворились для Миколи Віталієвича у своєрідний творчий звіт Москві, Росії» (стор. 195). На такому тлі згадка серед гарно виліпленого розділу про відвідини Миколою Лисенком (разом з гімназистом Остапом) старого І. Нечуя-Левицького про «буржуазно-націоналістичні» погляди письменника, що часом, мов бур'ян глушили світлий талант його» або, скажімо, заввага про київських слухачів Лисенкової «Енеїди», що то «молода Росія сміялася з Росії старої» (стор. 229) — не примусить читача більше

червоніти за літню вже людину, за автора книги. Тут придалася б — іронічна посмішка та ще думка Миколи Лисенка, наведена у цих спогадах: «...революцію бачиш. А що змінилось? Те ж око. В'язниць і ешафотів побільшало, та й катів наплодилось аж нікуди... Всім не легко тепер. Скільки крови пролито, стільки надій затоптаних, що здається, і дихати нічим. І все ж «не робей за отчизну любезную»... Може й нам пощастить... Ми повинні допомогти йому (українському народові — О. І.) у цьому. Хто чим зуміє. Пам'ятай про це Остапе в Петербурзі (стор. 146).

Олекса ІЗАРСЬКИЙ

ПОЕЗІЯ МИСЛІ

(Галя Мазуренко, «Пороги»; Лондон, 1960)

З усіх книжок, що вийшли на еміграції за останні кількадцять літ, ця, безумовно, видана найгірше. Сімдесятдвосторінкову книжку зброшуровано на зразок зошита і до цього сяк-так доліплено обкладинку, на якій нема «ні написів, ні знаків». Показник змісту — відсутній; поезії йдуть одна за одною без належної відстані; то починаються внизу сторінки одним-двома рядками, то розриваються на частини, то зливаються одна з одною. «А коректу виправить тінь», — пише авторка в одній поезії. Але й тінь не правила коректи в цій книзі. (З листа авторки я довідався, що вона стояла перед дилемою: або відбити так, як є, або весь склад піде в піч, на олово).

І все таки це поезія.

Справжня поезія.

*

Ім'я Галі Мазуренко, мабуть, нічого не говорить загалові українського читацтва, дарма що вона належить до письменників з солідним літературним стажем і видала перед другою світовою війною три збірки поезій («Вогні», «Стежки», «Сніговіти»). Але остання з цих збірок побачила світ щось двадцять років тому, і відтоді поетеса стояла осторонь від т. зв. літературного життя і друкувалася, якщо не помиляюсь, лише в аргентінському журналі «Пороги», який мав дуже вузьке коло читачів.

*

В наші дні визернився й визрів новий жанр поезії — жанр ліричного щоденника чи нотатника, в якому фіксуються не стільки події, скільки окремі думки про них, враження, рефлексії, медитації.

Цей жанр знайшов своє формальне довершення в творчості покійного російського поета Ґеоргія Іванова.

Але, як учені різних країн іноді одночасно досягають тих самих наслідків, так і поети незалежно один від одного витворюють подібні або й тотожні мистецькі категорії.

Галя Мазуренко не наслідує Ґ. Іванова, ані взагалі не пов'язана з російською поезією, і, може, тільки з Федором Сологубом має вона невеличку спорідненість — на містичному ґрунті.

Джерела творчости Галі Мазуренко — це східня філософія і європейські містики: Сведенборґ, Рудольф Штайнер...

*

Інтонаційно деякі поезії Галі Мазуренко нагадують інтимну лірику Шевченка — лірику, в якій Шевченко не мав досі ні послідовників, ні наслідувачів:

У загрублих пальцях голка
Ковза і не хоче шити.
Вчора я, мов богомолка,
На холодних білих плитах
Повзала, щоб їх домити.
Встала потім, потягнулась,
Подивилась — гарно, Боже!

Подібність збільшується ще й тим, що це пише людина, яка духово та

інтелектуально підноситься над суспільством, а соціяльно стоїть на одному з найнижчих його щаблів.

Доктор філософії — наймичка, яка щіткою
Стирає з Будди чорну пляму.

З древнього Бу[illegible]и, що стоїть для прикраси і що на нього ніхто не дивиться,
бо гості
В кути не лазять біля столу,
Де щось там випиляно з кості.

Історія повторюється: щось подібне відчував, мабуть, учений еллін-раб римського вельможі.

І поетеса знає, що історія повторюється:

Спіраллю в'ється шлях. Середньовіччя
І містика, і суєвір'я жах,
Колись залишені, тепер мигають ближче,
ніж Ренесансу стяг.
....
І в далині, де порожньо, де пусто,
Здригаючися, бачиш початóк.
Повторюється і творчість.

Галя Мазуренко якось дивно сполучає — часом у тих самих поезіях — технічну недосконалість з високими формальними осягами.

Досі я, довірившися загальноприйнятим у літературознавстві поглядам, вважав фігурні поезії звичайною літературною грою. Але досягнення потрібного ефекту за допомогою зорових вражень — це зовсім не гра:

Хитались тополі. Густішали тіні.
Хрест на хрест, хрест на хрест лілеї хилило.
Хрустіла зів'яла трава під коліном.
Учитель молився.

Тут ні словом не згадується розп'яття, але хрестоподібна літера «х» (андріївський хрест) залишає в підсвідомості образ хреста.

Якщо колись я писатиму підручник поетики, то для пояснення, що таке мотив, я візьму два приклади:

З Івана Буніна:

Воткнув копье, он сбросил шлем и лег.
Курган был жесткий, выбитый.
Кольчуга
Колола грудь, а спину полдень жег...
Осенней сушью жарко дуло с юга.

И умер он. Окостенел, застыл,
Припав к земле тяжелой головою.
И ветер волосами шевелил,
Как ковылем, как мертвою травою.

И муравьи закопошились в них...
Но равнодушно все вокруг молчало,
И далеко среди полей нагих
Копье, в курган воткнутое, торчало.

І Галі Мазуренко:

Там козак у полі спить
замріяний...
Очі не закрив.
Хіба не спиться?
Він вітрами сивими
завіяний,
І повзе мурашка
по зіниці.

Як бачимо, мініятюра української поетеси не блідне від зіставлення з твором визнаного майстра.

Але найцінніше в збірці — це часом, може, парадоксальні, навіть єретичні (а яка самостійна думка не єретична?), але завжди цікаві і свіжі думки поетеси:

Хто взяв меча — чи той не загибає?
А чи не гине... хто хреста бере?

Тому що до читача ця збірка, мабуть, так і не дійде (а якщо й дійде, то не розкриється захований за будяччям друкарських помилок її поетичний зміст), дозволю собі на закінчення цієї нотатки навести ще одну поезію, яка здається мені однією з кращих у збірці:

Коли відквітнуть наші мрії
Та й з вітром відлетять осіннім,
Надійдуть інші покоління,
Ті довгождані, молодії.
І ми боролися й шукали,
Та від ідеї до ідеї
По двадцять роковин минало,
Щоб не лишить нічого з неї.
Надійдуть інші покоління,
Палатимуть і згинуть щиро,
І двадцять років ляжуть сіро
На правду їх страшною тінню.
І стане істина — брехнею.
Вогонь їх — чадом. Смерть — зорею.

Ігор КАЧУРОВСЬКИЙ

ДИРЕКТИВНА КНИГА

І. І. КОМПАНІЄЦЬ, Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку XX століття (1900-1919 рр.). В-во АН УРСР, Київ 1960, 372 стор.

Монографія Компанійця, старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР, є, з одного боку, дисертацією для здобуття титулу доктора історичних наук, написаною в 1958 році, а, з другого боку, ідеологічно унапрямлюючою працею, метою якої є показати, як досліджувати найновішу історію західніх областей України і як робити партійні узагальнення з таких досліджень. Останнє якнайвиразніше випливає з самого змісту книги і також з позицій автора, зайнятих ним на сторінках радянської преси і під час засідань ученої ради Інституту історії в квітні і травні 1958 року.

Компанієць уже кілька разів у найгострішій формі виступав проти молодого історика О. Ю. Карпенка (що працює у львівському Інституті суспільних наук АН УРСР) за те, що той насмілився в одній з своїх наукових статтей твердити, що «в Східній Галичині в листопаді 1918 року відбулась окрема національно-демократична революція і що ЗУНР утворилася... як наслідок революційного руху народніх мас». Компанійця схвилював факт, що Карпенко «включив і буржуазію, і пролетаріят в одне загальнонаціональне повстання, що по суті веде до відродження буржуазно-націоналістичної теорії єдиного потоку», і що він «революційну боротьбу в Східній Галичині розглядає як складову частину революції в Австро-Угорщині», а не як безпосередній наслідок та частину російської більшовицької революції, чого вимагає партійність у науці. (Про напасті Компанійця на Карпенка можна докладніше прочитати в «Українському історичному журналі», ч. 5 за вересень-жовтень 1958 р., де зреферовано згадане вище засідання вченої ради, і в «Радянській Україні» від 10 вересня 1958 р.).

Стільки можна сказати про генезу цієї політично-унапрямлюючої монографії, додавши до цього хіба ще факт, що всі наукові праці з історії України пишуться на спеціяльне «соціялістичне замовлення» секретаріяту ЦК КПУ.

Перші розділи книги з'ясовують колоніяльну відсталість західньоукраїнських земель у складі Австро-Угорщини, при чому окремо вказано на напівфевдальні та напівкапіталістичні форми експлуатації, на дуже слабий розвиток промисловости і на безземельність українського селянства. На основі аналізи статистичного матеріялу автор твердить, що на початку XX стол. 3 млн га землі, тобто 44% всієї земельної площі, належало великим землевласникам (стор. 35-36) і що «в західньоукраїнському селі було близько 80% бідняцьких, 15% середняцьких і 5% куркульських господарств» (стор. 41). Такий розподіл землі та аґрарне перенаселення примушували українське селянство емігрувати передусім у заокеанські країни: з 1901 по 1912 р. тільки до США виїхало з Галичини 180 тисяч українців (стор. 67). «Деяка частина лятифундій перебувала в руках українських поміщиків і виходців з української буржуазії», — пише Компанієць; він статистично не уточнює цієї «деякої частини» просто тому, що і йому дуже добре відомо, що всі великі лятифундії мали виключно польські, німецькі, угорські та румунські поміщики. У своїй «науковій партійності» він договорився навіть до того, що «чимало акціонерних товариств, підприємств, фінансових установ належало українській буржуазії», при чому знову немає жадних цифр — просто сказано «чимало».

Про «солідність» у дослідженні документальних матеріялів свідчить таке узагальнення Компанійця: 51,7% німецького населення в Галичині, на Буковині та Закарпатті було зайняте в промисловості і тор-

гівлі (стор. 42-43). Всім відомо, що австрійська адміністрація та статистика не визнавала євреїв як окремої національности, і тому євреї найчастіше подавали себе за «німців»; про це повинен би знати і І. І. Компанієць і не писати нісенітниць. Як же тоді вірити іншим його даним? От хоч би тим, що «на початку XX стол. на західньоукраїнських землях існувало близько 700 закладів фабрично-заводського типу з загальною кількістю робітників 62-63 тисяч, а разом з кустарно-ремісничими промислами — 300 тисяч осіб» (стор. 46-48).

В книзі багато говориться про прагнення західніх українців з'єднатися з російським народом (напр., на стор. 100) і про те, що «австрійський уряд використовував українські буржуазно-націоналістичні партії для ворожої пропаганди проти Росії і всього російського» (стор. 51, 52). Виходило б, що Компанієць бажав би, щоб українські національні партії того часу підтримували ... російський царський автократизм та імперіялізм!

Селянські страйки в 1902 і 1906 р. автор характеризує як страйки, що ними керували «низові селянські комітети», і що «центральний комітет, який перебував у Львові, був створений буржуазною партією радикалів і вів лінію на зрив страйку» (стор. 165).

Окреме місце присвячене Українським січовим стрільцям (УСС), які, мовляв, «були вірними слугами австро-угорських окупантів» і в склад яких «в основному входили синки куркулів». «Січовики жорстоко розправлялися з кожним, кого запідозрювали в русофільстві», — пише Компанієць.

Менше-більше в такому ж стилі в книзі пишеться також і про постання Західньоукраїнської Народньої Республіки (яка «була проголошена 13 листопада 1918 р.» (!) і яка була «прямим результатом контрреволюційних дій української буржуазії»). Автор не залишає на ЗУНР ні однієї сухої нитки передусім за те, що її керівники «виступали на той час за утворення окремої буржуазної держави», що вони «для придушення революційних виступів народніх мас ... зформували військові частини, які злилися в так звану Українську Галицьку Армію (УГА)» і що «західньоукраїнська буржуазія ... вороже ставилася до Росії, намагалася видати поневолені західньоукраїнські землі за „український П'ємонт" ... і відірвати Україну від Росії».

Книга перевантажена полемікою з багатьма українськими істориками та економістами і гострою критикою «ненаукового підходу деяких радянських дослідників і вчених», які в точно окреслених рамах «партійности в науці» хотіли дещо об'єктивніше та спокійніше проаналізувати національне, політичне та економічне становище українського народу в межах Австро-Угорщини. Але на такий обмежений об'єктивізм у науці партія устами Компанійця не дає дозволу. Його книгу можна трактувати як своєрідне мірило, мірило тільки з мінусовою скалею для оцінки науково-історичних дослідів в УРСР.

В. П. С.

НОТАТКИ

ЗА КУЛЬТУРНИЙ ЦЕНТР У ФРАНЦІЇ

Франція належить до тих країн, де рухливість думки й спостереження поєднується з консерватизмом та рутинністю поглядів; де зацікавленість новим не завжди направляє втерте старе. Так є зокрема з українськими справами. У Франції, більше, ніж деінде в Західній Європі, все охоплене кордонами СРСР з 1939 р. — це Росія, російське. Так говорять і пересічний чоловік з вулиці, і освічений інтелектуаліст, журналіст або письменник, і найвищі дипломатичні чинники. Це так, поки мова йде буденними, втертими шляхами... Але, коли з тієї чи іншої причини заторкнути речі глибше, то, на диво, люди й чинники показуються поінформованими. Отже іритація і невдоволення українців у Франції мусять взяти інший фарватер: справа не в незнанні української проблеми, а в приспаності чи, може, неактуальності. Є, очевидно, ще один чинник, чи не найважливіший: політичні передсуди або приховане зацікавлення в непорушуванні цієї проблеми. Їх мають праві кола з своїми традиційними, непорушними, можна б сказати, «неділимськими» традиціями і кола ліві з своїми «всесоюзними» ідеалами. Перші і другі тримають у руках чи не всі інстанції: школи, пресу, установи. Ще донедавна українські справи або взагалі не порушувались публічно, або не називались на ім'я, або говорилося про них з редакційною, іноді злобною, приміткою.

Однак ці наші завваги не прямують до ствердження звороту в цих справах: ні, так ще не є. Ще й про відлигу не можна говорити. Щонайбільше можна сказати, що те непорушне «табу», яке закривало уста перед словом «Україна», дещо відслонилось. За останній рік можна було сконстатувати, що під тиском актуальности відомості, які торкались України та українців взагалі, дещо вільніше появлялись на сторінках преси, навіть у радіо, або лунали в устах відповідальних людей. Треба нагадати про статті кореспондента газети «Ле Монд» з Москви на початку листопада 1959 про «Відвідини колиски російської цивілізації». На сторінках «Сучасної України» ці статті в свій час були зреферовані і частинно перекладені. З вірогідних джерел ми довідалися, що дальші статті з цього циклу були забльоковані радянською цензурою. Дипломатична «чемність» заходить так далеко, що кореспонденти і журнал вважали за відповідне респектувати цю заборону. Тут треба зазначити, що «Ле Монд», при всій його тактовності, є чи не одинокім часописом, який ще й сьогодні подає в дужках, що два, три чи кілька рядків скреслила цензура, коли таке стається з статтями його кореспондентів з СРСР. А це трапляється досить часто.

Цей же «Ле Монд» у своєму найповажнішому виданні, в місячнику «Ле Монд діпльоматік» за грудень 1960 р., вмістив велику статтю: «Чи розв'язав СРСР національну проблему?» Стаття, дуже докладна, ділово з'ясовує, як більшовики забирались до розв'язки питання національностей ще перед революцією. Але вже й тоді, а тим більше при владі, допускаючи формальну автономію чи навіть «незалежність», вони забезпечували собі повний контроль всіх підлеглих національностей через єдність партії. Стаття нав'язує до деколонізаційного процесу в світі і обережно питає: «Чи структурні переформування, яких зазнали ці країни (СРСР мається на увазі передусім — К. М.) привели до затертя політичної проблеми, яка звичайно виринає з співжиття в одній державі різних етнічних рухів?» В дальшому стаття говорить про фактичний стан національностей в

СРСР, наводить статистичні дані, подає історичний перегляд заворушень і нескінченних чисток, називаючи при цьому в першу чергу Україну, і закінчує нагадкою, що такий стан триває далі, всупереч певним ліберальнішим посуненням теперішнього уряду. Думаємо, що зайво підкреслювати і важливість появи цієї статті, і еволюцію в настанові самої редакції, коли зважити, що це видання «Ле Монду» є справді виданням для дипломатів і лежить на столі в міродатних осіб.

Це стає ще більше значущим, коли пригадати, що в 1959 році про проголошення у США «Тижня поневолених націй» подано у французькій пресі тільки скупі й неприхильні вістки. Але вже на весні 1960 р. приїзд Хрущова до Франції і конфінація більшости політичних еміґрантів з Сходу дала привід до подачі чіткіших вісток про народи СРСР, в тому числі український. Обурення з приводу цих строгих заходів, за якими добачувано вимоги охоронних установ СРСР, привело до того, що вся преса відкрито заговорила про всі заторкнені національності — і про українців також. Треба підкреслити: українці і цим разом були в кінці списка, принаймні попервах, а іноді їх і промовчувано. При кінці конфінаційної операції українці таки добилися належного їм відмічення: їх листи до редакцій були опубліковані (в «Ле Монд», у «Фіґаро» і т. д.), і протести знайшли відгук і були цитовані. Але телеграму української групи до каноніка Кіра напередодні його побачення з Хрущовим опублікували таки не всі органи.

Протягом 1960 року траплялося більше нагод, щоб порушити українські справи на французькому публічному форумі. При цьому відчувалося, що «дещо» змінилося. Нотатки про Україну та українців мали інший тон. З приводу подорожі Хрущова на сесію ОН уже не було в деяких органах злобних натяків на можливі акції українських «націоналістів». Не говоримо вже про традиційну прихильність католицької преси (якщо, очевидно, подати їй відповідні матеріяли!), яка за джерелами УХР подала низку повідомлень про українські справи.

Деколонізаційна справа в ОН не викликала у Франції такого відгуку, як, наприклад, у США, зокрема, якщо мова йде про «колонії СРСР». Якби не зміна постави СРСР щодо Альжіру, то можливо, що про ці речі говорилося б дуже дискретно. Відому промову Діфенбекера французька преса зрозуміла зовсім не так, як ми. Однак на визнання більшовиками де факто «уряду Альжірської Республіки» французькі чинники зареаґували гостріше. В провідних часописах та в радіо виразно заговорили про совєтський колоніялізм. При цьому ці газети (за деякими вийнятками) згадували і про Україну, як його жертву. Навіть ген. де Ґоль заговорив про 40 мільйонів мусулман, поневолених в СРСР. Показалося, що, коли потрібно, то для компетентних кіл, навіть найвищих, СРСР таки не є недоторкальним. Це є дуже важлива констатація, і вона має присвічувати майбутній політичній акції української спільноти у Франції. Це також означає, що ми все ще мусимо рахуватися з імперативами актуальности. Але принаймні ми знаємо (якщо дотепер у цьому сумнівалися), що теки про Україну не є порожні, що вони навіть реґулярно наповнюються. Це є теж зобов'язуючим для нас: зайвими були б дрібні та елементарні нотатки з нашого боку. Потрібна тільки удосконалююча, поглиблююча інформація і, що найважливіше, актуалізуюча дія.

На жаль, якраз щодо цієї останньої вимоги мусимо ствердити, що українська спільнота у Франції ще не є зрілою. Це особливо вражає, коли зважити, що українська еміґрація перебуває тут уже близько півстоліття, перебуває масово, з своїми інституціями, з визначними громадськими та інтелектуальними силами. Українців знають як одиниць, знають як ту або іншу громаду або інституцію. Але не знають як спільноту! З українською спільнотою, як частиною фактичного населення

Франції, ще не рахуються. Зрештою це було б трудно, бо українська спільнота в більшості періодів свого перебування у Франції не мала центрального репрезентативного органу. Українці, правда, здобули адміністративне визнання української національности, і це був значний осяг. Але поза тим — можна сміло сказати — українські справи у Франції залишаються провінційними та «передпокоєвими». Ми маємо осяги: участь у наших імпрезах тієї чи іншої визначної особи; успіхи наших хорів; відгуки на наші свята, урочистості або служби Божі; згадки в пресі. Але все це відбувається приватно або напівприватно, а географічно — часом на провінції. В центральних установах, в офіційних програмах, навіть коли йде мова про справи, які нас торкаються, нас в адресарях ще немає. В минулому це завжди мало місце, коли треба було створити, наприклад, якийсь почесний комітет. Визначні особи завжди знаходилися; але інституції, хоч би й льокального характеру, але з центральним значенням — муніципалітети, обласні або вищі чинники, шкільні, наукові або інші інституції — були для нас недоступні. Заки шукати деяких інших пояснень або виправдання, треба вказати на нашу вину: ми і не дуже стукали, і не завжди вміли вилонити з себе органи, які мали б стукати в двері таких установ.

Коли в майбутньому цей стан мав би змінитись і коли ми хочемо використати деякі полегшення на відтинку згаданого «українського табу» у Франції, то було б необхідним, щоб українська спільнота усвідомила себе на всіх щаблях як спільнота, щоб вона створила відповідні органи і домагалась визнання стосовними французькими чинниками як спільноти, яка має певне становище, охоча перебрати певні обов'язки, але й вимагає пошанування своєї гідности та своїх прав. Крім громадських і релігійних централь, найвища пора подумати і про активний та авторитетний культурний центр української спільноти, який справді міг би пропонувати французькій суспільній опінії, науковим установам, офіційним чинникам свій джерельний матеріял, свої послуги, співпрацю, експертизу. Цього, на жаль, немає, а існуючі культурні установи українців у Франції мають у більшій або меншій мірі загальноукраїнське значення, але не вагу на відтинку французькому.

Ми вже сказали, що нам видається, що постають для нас кращі можливості також у Франції. Підготова Шевченківських святкувань, наприклад, потверджує черговий раз висловлену тезу про далекосяжність наших зв'язків, але про незавершеність нашої репрезентації. З другого боку, треба підкреслити посилені заходи українських громадських чинників для створення одного репрезентативного органу. В найближчий час українська католицька церква буде мати у Франції свого екзарха, що дасть їй скріплення морального авторитету. Думаємо, що ці здобутки, поруч евентуальної діяльности того чи іншого українського культурного центру у Франції, могли б дати в майбутньому якнайкращі успіхи.

К. М.

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

У вічність відійшов від нас наш незабутній постійний співробітник — д-р Ярослав Левицький. Несподівана смерть спостигла його 30 січня 1961 р. в Трентоні, США.

Покійний народився у Винниках коло Львова, в сім'ї відомого там громадського діяча і нотаря, який в літературі виступав від псевдонімом Василь Лукич. Родина Левицьких належала до тих на Галицькій землі, що визначилися передусім службою народові. Молодий Ярослав виріс у цій атмосфері і традиції служби.

Під час першої світової війни він опинився як молодий офіцер в австрійській армії, в корпусі військової жандармерії. Розвал Австро-Угорщини застав його при командуванні австрійської окупаційної армії в Одесі. Прибувши в останні дні листопада 1918 р. до рідних Винник, він відразу попав у безпосередню фронтову смуту української облоги Львова. Приділений до жандармерії УГА, поручник Я. Левицький пройшов усю одіссею цієї армії включно з польським табором для полонених і щойно при кінці 1920 року міг повернутися до рідного дому. Як усі офіцери, він взяв активну участь в організуванні військового підпілля — Української Військової Організації (УВО), і саме в його домі жив тоді деякий час полк. Євген Коновалець, заки виїхав за кордон.

В 1925 р. Я. Левицький вступив на юридичний факультет Львівського університету, який він закінчив у 1929 році. Після другої світової війни він студіював у Гайдельберзькому університеті і здобув у 1949 р. докторат з кримінального права. В 1952 р. він виемігрував у США.

Так виглядає той життєвий шлях, який доля дала йому, як і іншим офіцерам цього покоління. Однак треба згадати про деякі риси його характеру, які відрізняли його від інших: це — незвичайне почуття чести українського вояка і безкомпромісова вірність справі. Він ніколи не шукав нагод для ефектовного себевияву і за свою допомогу іншим не вимагав ні признань, ні подяк, ні якихось громадських титулів. Це не була аж така самозрозуміла постава людини, що знала ціну собі, коли зважити, скільки енергії забрала і скільки лиха спричинила власне боротьба за різні пости, в тому числі і за пости в підпіллі.

Покійний визначався відвагою, мало знаною в нас. Під час пацифікації восени 1930 р. він не ховався, а давав моральну та матеріяльну допомогу всім, хто її потребував. Не треба забувати, що якраз у селах, що були полем його

діяльности і діяльности його групи молодих людей, — в Гаях, Романові, Чижикові та інших, — пацифікація була дуже люта. Загроза Берези Картузької в 1934 р. також не настрашила його. Мавши щастя не попасти в цей концентраційний табір, він працював по-своєму далі. На закид (навіть з боку своїх найближчих), що він, мовляв, непотрібно наражає себе та інших, він з посмішкою відповідав, що така настала ситуація, що вона не найгірша, бо ми вже пережили не таке. Тоді як навіть голосні (колись і тепер) націоналісти втікали від поворотців з Берези, як від чуми, він спокійно приймав цих поворотців у своєму домі, давав їм притулок і демонстративно ходив з ними на проходи. Відомо, що ми не такий уже полохливий народ; але не зашкодить згадати про часи, коли такі люди, як Покійний, ділом доводили, як треба приймати людей, гнаних поліцією. Не забуваймо, що він мав можливість «сховатися і в порядку відступити»; але він не скористався з цього. Саме це, мабуть, було гідне найбільшого подиву в цих офіцерів «старої войни».

Прийшла друга світова війна. Більшовицьку окупацію Галичини Покійний пережив, не сховавшися. Після зайняття Львова німцями він негайно взявся до організації української міліції, при чому визначився рішучістю і одночасно тактом у поборюванні різних самозванчих міліційних станиць, які робили різні бешкети (наприклад, станиці в Народньому домі і на вулиці Зеленій). У порозумінні з підпільною ОУН він перейшов у ряди української допоміжної поліції, коли на початку серпня 1941 р. німці українську міліцію розв'язали. Спершу він був керівником однієї з поліційних станиць, опісля в ранзі сотника — заступником командира української допоміжної поліції у Львові. На цьому посту він був передусім українським офіцером, завжди готовим до найризикованіших послуг, чи то у випадку рятування євреїв, чи то в збиранні важливих для українського підпілля інформацій; до цієї роботи він притягнув інших офіцерів та підстаршин поліції. Треба згадати, що саме напроти його помешкання, в будинку на вул. Яцка містилася важлива квартира для українських контактів з польським підпіллям і з офіцерами штабу угорської армії. Покійний не боявся за свою кар'єру і не дрижав на саму думку, що така його робота може завести його «на пісок». Від приятелів, яких він добре знав, ніколи не вимагав у таких випадках будь-яких пояснень, приймаючи, що вони знають, що роблять. А були це найнеймовірніші часи, коли вся робота «позалісового сектора» велася «на межі можливого і неможливого». Таких людей, як Покійний, не було серед громадян поза підпіллям багато; але вони були і серед професорів та священиків, і серед акторів та господарників — ніхто з них не відмовлявся від роботи, яку їм наказував обов'язок українця.

Таким залишився Покійний до останніх днів свого життя.

Згадаймо також про фахово та цікаво опрацьовані статті Покійного з ділянки радянського права, опубліковані на сторінках додатку до «Сучасної України», що виходив під назвою «Суспільство, економіка, соціяльна політика». В Трентоні, в бідній дільниці торторіканців і муринів, під важким тягарем незвичної для нього фізичної праці він знаходив час для дальших фахових студій і для писання статтей у згаданому додатку.

В останній час він хворів, але його листи завжди були повні оптимізму. Він завжди знаходив час для близьких усім нам справ. При цьому він брався тільки до тематики, в якій він почував себе суверенно компетентним. Це було однією з прикмет його характеру.

У засадничих справах він не знав компромісів. І це наймаркантніше проявилося в його глибокій релігійності послідовно практикуючого католика.

Нехай легкою буде йому земля Нового світу і нехай пам'ять про нього живе серед ближчих та дальших друзів!

Є.

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

І

Перше число журнала «Сучасність» я отримав у середині січня. Більше фахово можу говорити про технічне оформлення, менше — про зміст. З технічного боку журнал зробив на мене приємне враження. Скромна, але симпатична перша сторінка; друк чистий, хоч дехто завважує, що він дрібний; папір, на мою думку, задобрий. Сторінки гарно пагіновані делікатним, невеликим шрифтом.

Я прибив бути ощадним щодо місця, тому шкодую «білих місць» після закінчення деяких статтей; також «спущення» заголовкових сторінок є занадто низьке, але воно не вражає друкарського фахівця, навпаки, це краще виходить і це можна б залишити на майбутнє. Т. зв. «білі місця» можна б залишити для оголошень про книжки, якщо такі оголошення є.

В змісті (на обкладці) є помилки в інтерпункції: риски йдуть по статтях, автором яких є хто інший; по авторі йде крапка, і це може дезорієнтувати читача. Також підписи під кліше треба б набирати іншим, дрібнішим, шрифтом.

Лист Андрія Жука «якось» висить у повітрі.

Хоч я не є ні літературознавцем, ні критиком (хібащо критикоманом), все ж таки хочу сказати кілька слів про зміст журнала, щоб Ви знали, як менше-більше реагує на нього пересічний читач. Із зацікавленням я прочитав покищо три статті: В. П. Стахова, Е. Райса та І. Кошелівця. Також заінтриґував мене заголовок новелі Марти Калитовської, але, на жаль, я не закінчив читання. (Ви, мабуть, зрозумієте, як у нас, у Канаді, важко з т. зв. часовою спроможністю!). Я прочитав також розділ Емми Андієвської «Ріка». Не важливо, чи зрозумів я його, але важливе, що я прочитав його до кінця, і мушу сказати, що він надзвичайно сподобався мені передусім за здатність уявлення в авторки.

А тепер перейдім до аналізи статті В. П. Стахова. Я не є політиком. Але два місця в статті я добре запам'ятав собі: поперше, яким мало б бути ставлення українських політиків до американських партій і, подруге, як може реагувати американський політик, коли йому пришивають таку чи іншу наличку «фільства».

Під час мого останнього перебування в Нью-Йорку я переконався, що в передвиборчій кампанії багато українців «скакало собі взаємно до горла», висловившись за того чи того кандидата на президентський пост; вони навіть гнівалися один на одного, перестали вести розмови, обмовляли один одного і більше не віталися, хоч ні один з них не був членом якоїсь американської партії. Навіть я дістав тоді відзнаки з написами: «Я за Кеннеді» та «Я за Ніксона». Не можу уявити собі, як дивилися один на одного українці у США після виграшу Кеннеді, коли він зустрівся з Ніксоном на Фльоріді (а це передала телевізійна програма): як вони сердечно привіталися, як приязно розмовляли і сміялися. В розмові з тутешніми «соціялістами» я довідався, що ставлення, подібне до «Сучастости», висловив також скрентонський тижневик «Народна воля», але я цієї статті не читав.

Статтю Е. Райса я читав двічі. Перший раз я не мав «чистої голови». Треба б спитати Вас, чи знаєте Ви, що означає «не мати чистої голови». Можуть же бути зізні варіянти висловлювання. В цьому випадку так було з статтею Е. Райса: я почав її читати, і вона видалася

затяжкою, зафілософською для моєї голови. Я постановив не читати її до кінця. Про це сказав я навіть своєму приятелеві. Саме в той час я мусів ловити передачу радіопрограми, дивитися на останні вістки в телебаченні. До того мій дружок потелефонував мені, що обов'язково треба прочитати «Звернення до українського громадянства з приводу збірки на визвольний фонд ЗЧ ОУН» (поміщене в «Шляху перемоги») і що треба також прочитати в комуністичному «Українському житті» слово Мирона Матвієйка, прикрашене його фотознімкою; що треба прочитати також інші «свіжі» газети української еміґрації тощо. Тоді прийшла для мене «чиста година», і я одним помахом прочитав статтю Райса до кінця. Я потелефонував до свого приятеля, що «стаття Райса є капітальна» і що він «повинен її також прочитати». В статті проаналізоване не тільки минуле, але вона займається також теперішністю і кидає візію для майбутнього. Вона вчить таких, як я, що не мають змоги читати спеціяльні праці, а мусять задовольнятися газетами та журналами, щоб розуміти життя.

Стаття І. Кошелівця про драматургію О. Корнійчука є справді нищівна. Що знав я, наприклад, про Корнійчука? Більше про його політичну кар'єру, ніж про письменницьку. Я знав, що він написав «Платона Кречета», «Крила» і останньо «Над Дніпром». Про цю п'єсу говорили мені, що це є «знаменита сатира» (тобто п'єса, «корисна для української еміґрації») про підрадянський побут і що навіть Олександер Євдокимович спостеріг, що комуністичний догматизм завів у сліпу вулицю; що також у радянському суспільстві йтиме експеримент «від догматизму до практицизму»; що Корнійчук є предвісником цього експерименту, і тому його висунено на чоло радянської делеґації, яка в минулому році побувала у США. З критичної аналізи І. Кошелівця ясно виходить, що Корнійчук є режимовим партійцем щодо своїх здібностей більше, ніж талановитим драматургом.

А тепер ще кілька слів про «Карнавал з померлим». Я запам'ятав собі абзац на 53 сторінці, який закінчується словами: «Вони (тобто люди — моя примітка) перестали бачити, в розумінні відчувати». Це правда — саме в нас так є!

Якраз від «Карнавалу з померлим» почала читати журнал моя дружина. Я не мав жадного впливу на це. Можливо, що вона читала тому, що автором є жінка — Марта Калитовська. Моя дружина читала це вчора вечором, саме коли ми повернулися з гостини (яка, до речі, забрала мені шість годин; а час я навчився цінити тут!). Але, може, вона почала читати «Карнавал з померлим» тому, що саме тоді в нас був карнаваловий час і що я не піддаюся її намовам іти на карнавалові забави. Можливо також, що моя дружина намагалася знайти якусь подібність між «померлим» з карнавалу і, хорони Господи, ... мною. Я не знаю її мотивів, і я не питав її про них. По прочитанні моя дружина сказала (ніби до себе, ніби до мене): «Це — якась несамовита історія». І тільки всього.

При нагоді я показав журнал «Сучасність» одному поетові (прізвища не подаватиму). — «Ну, що ж, — сказав він, — гарний журнал. Але в ньому самі модерністи: оті Емми Андієвські, Патріції Килини, Рубчаки та Бойчуки». — «А Кравців?» — зареплікував я. — «Ну, Кравців — ні» — промовив він. І на цьому був кінець нашій розмові...

Ілля ІВАНЮК (Канада)

II

Вітаю Вас з виданням нового українського журнала-місячника, який задовольнятиме політичні, суспільні та культурні потреби української еміграції. Вірю, що журнал «Сучасність» збереже високий рівень і незалежну думку газети «Сучасна Україна» та «Української літературної газети» і стане для нас тим, чим для поляків на еміграції стала «Культура». Якнайсердечніше бажаю Вам багато успіхів і то з кожного погляду.

Одночасно хочу висловити свій коментар до статті «Чи потрібна „ідеологія антикомунізму"?» (див. останнє число «СУ» від 25 грудня 1960 р.). Ця стаття заінтриґувала мене зокрема тому, що я від кількох років на одному з американських університетів викладаю «ідеологію і тактику сучасного комунізму». Багато думок, висловлених у цій статті, порушують проблеми, над якими я був також примушений призадуматися. Припускаю, що мій коментар у деякій мірі спричиниться до обміну думок у цій ділянці.

Згадана повище стаття порушила дуже актуальну тему. Питання, що може Захід протиставити ідеології комунізму і чи варто з комунізмом змагатися в ідеологічній площині, не є повністю з'ясоване та вичерпане. Автор статті слушно зауважує, що Захід, який репрезентує різні духові вартості та незалежні національно-культурні форми, не може прийняти якоїсь спільної, всеобіймаючої ідеологічної платформи, що підточила б цю зрізничкованість, а тим самим поставила б під знак запитання засаду індивідуальности і свободи. Аргумент, що механічна антикомуністична ідеологія могла б стати тільки прибіжищем для реакційних чи назадницьких ідей та елементів, є дуже слушний і на місці.

Однак дивним є, що автор, подавши дефініцію ідеології, тримається тільки марксистської інтерпретації. Чи справді ідеологія мусить бути замкненою, всеохоплюючою системою вартостей і чи вона завжди була такою? На жаль, автор не виясню цього.

В статті висловлюється думка, що міродайним елементом є політика. Тому Заходові потрібна «політична цілеспрямованість», яка повинна містити в собі «незліченну кількість відмінностей, всіляких, навіть протилежних, сил, які з природи речі не дадуть втиснути себе в уніформовані ідеологічні рами». Однак одночасно підкреслюється, що Захід ідейно з'єднаний на площині таких принципів, як «свобода, повага до особи, пошана до права», і що ці засади на Заході є глибоко закорінені та «самозрозумілі».

Насувається питання, чи зацитовані вище засади, які, на думку автора, мали б репрезентувати «ядро етичних і політичних європейських ідеалів», не символізують демократію. Якщо так, то чи автор не вважає, що демократія в ширшому розумінні цього слова є також свого роду і д е о л о г і є ю. Та ж демократія підкреслює певні вартості, а інші виключає. Наприклад, не можна бути справжнім демократом і одночасно вірити в принцип абсолютної влади володаря.

Коли візьмемо засади автора окремо чи підведемо їх під знаменник демократії, ми примушені ствердити, що ці ідеали є навіть на Заході досить свіжими і не завжди самозрозумілими. Щойно кілька десятків років тому впроваджено в деяких західніх країнах свободу преси, релігійну толеранцію, загальне право голосування; заборонено невільництво, працю малолітніх у заводах тощо. Це вказує на новість ідеалів свободи. Численні демократичні реформи прийшли на Заході відносно недавно і то після завзятого та довгого спору між різними суспільними верствами. Якщо ж візьмемо

такі країни, як Португалію, Еспанію та більшість південноамериканських республік, мусимо прийти до переконання, що Захід не завжди може бути ідентифікований із свободою.

Значення Заходу лежить у тому, що він створив та розвинув і частинно практично застосував ідеї свободи, пошани до свободи і гуманности, ставши через це чемпіоном свободи у світі. Але це є тільки початок, а не завершення. Проблеми західньої демократії почалися з того, що висунено ідеї, які збудили народні маси — але які не завжди і не всюди заспокоїли їхні апетити або задовольнили їхні аспірації, викликані цими ідеями. Це особливо стосується колоніяльних та економічно нерозвинутих народів. Альжірська молодь, яка у французьких університетах вивчила ідеали французької революції — воля, рівність і братерство, — цілком слушно ніяк не може зрозуміти, чому вона має стати французами, і то французами другої категорії.

Ідея пошани до людини і ідея свободи не зменшують, але збільшують тертя мас у тих країнах, де перенаселення та безробіття, голод та февдальні відносини діють як фактичний контраст до демократичних засад. Контраст вартостей і політичні наслідки цих контрастів не є відсутніми навіть у відносинах між західніми демократичними державами: Франція протестує проти гегемонії США в Европі, але одночасно вона прагне створити таку французьку гегемонію в ім'я вищости французьких культурних та ідейних вартостей.

Незреалізування західніх демократичних вартостей або контрадикція цих вартостей у глобальному маштабі є чи не найбільшим козирем офензивної комуністичної ідеології. Самовизначення народів, економічна та соціяльна емансипація стали дуже важливою частиною комуністичної ідеології, зокрема якщо мова йде про тактику. Затушкування власних контрадикцій, індоктринація та контроль громадської думки в себе дають комуністам можливість говорити про одне, а робити друге. Відкрите та вільне суспільство Заходу не може собі дозволити на таку дволичність. Воно мусить або реалізувати та координувати свої підставові ідеали, або безпосередньо відчути консеквенції своїх контрадикцій і занедбань на різних фронтах.

Змагання, яке комуністичний «Схід» накинув демократичному «Заходові», не є змагання за опанування якоїсь території чи ринків збуту та сировини, а змагання за скалю вартостей і способу застосування цих вартостей.

Чи справді не потрібно Заходові — його численним політичним партіям та мілітарним союзникам — призадуматися над тим, які комуністичні вартості треба спростувати і чому; як також призадуматися над тим, які спільні вартості треба реалізувати не тільки в себе дома, але в усьому світі. Розміри комуністичних впливів у Франції та Італії і остання постава лейбористської партії Великобрітанії насувають сумнів, чи справді Захід є аж таким свідомим своїх вартостей, що нічого в цьому напрямі робити вже не потрібно.

Всі ці обставини аж ніяк не означають, що Захід мусить творити якусь штучну антикомуністичну ідеологію. Але ці обставини не дають причин для оптимізму, мовляв, західні ідеї в їхній традиційній і часто суперечній формі є достатні для успішної та цілеспрямованої політики Заходу. Може, дорога до розв'язки цієї дилеми Заходу веде через узгіднення підставових вартостей демократії, через практичне застосування та поширення цих вартостей. Зусилля в цьому напрямі є, здається, більше реалістичними перед обличчям комуністичної ідеологічної офензиви, ніж спочивання на лаврах дотеперішніх західніх ідейних досягнень.

Ігор КАМЕНЕЦЬКИЙ (США)

ЗМІСТ

Богдан Кравців. Шевченкознавство в соцреалістичній дійсності 3

Богдан Бойчук. Кривий танець. Індіянське літо 16

Е. Е. Каммінґс. Orientale 17

Юрій Тарнавський. Шляхи 21

Василь Барка. Хліборобський Орфей, або клярнетизм . . . 45

Ігор Качуровський. Вісниківство і російська поезія . . . 67

Андре Жід. З «Щоденника» 74

Євген Врецьона. Мир і політика 78

Володимир Стахів. У пресовій конкуренції — тепер і колись . 86

Ілько Борщак. Хведір Вовк у Парижі 94

Богдан Галайчук. СРСР, Китай і їхні сателіти 99

Критика і бібліографія. «На маргінесі» (І. Кошелівець) — «Радянське літературознавство» за 1960 рік (І. К.) — Богдан Тобілевич, «Панас Карпович Саксаганський» (О. Ізарський) — Остап Лисенко, «М. В. Лисенко» (О. Ізарський) — Поезія мислі (І. Качуровський) — Директивна книга (В. П. С.) 110

Нотатки. За культурний центр у Франції (К. М.) 119

Посмертна згадка 122

Листи до редакції: І. Іванюк, І. Каменецький 124

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0:6:0	3:0:0	фун.
Австрія	15,-	150,-	шил.
Англія	0:5:0	2:5:0	фун.
Аргентіна	20,-	200,-	пез.
Бельгія	30,-	300,-	бфр.
Бразилія	50,-	500,-	круз.
Венесуела	2,50	24,-	бол.
Голляндія	2,50	24,-	ґул.
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0,75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2,75	28,-	ффр.
Швайцарія	2,60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.,
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Адреси наших представників

Австралія: **Fokshan Library & Book Supply**
1 Barwon Street
Glenroy W. 9, Vic.

Аргентіна: **Prof. Jurij Bohackyj**
c. Soler 5039
Buenos Aires

Великобританія: **Ing. Jarosław Hawryliw**
40. Alma Rd.,
St. Albans, Herts.

Канада: **I. Eliashevsky**
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: **G. Lopatynski**
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція і Туніс: **M. Soroczak**
30 Vallée de Couzon
Rive de Gier (Loire)

Швайцарія: **Dr. Roman Prokop**
Mottastr. 20
Bern

Швеція: **Kyrylo Harbar**
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Появилося 3 (41) число

DIGEST
OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за березень 1961 року

I. СТАТТІ: Українська економіка в 1960 році — Сільське господарство — Література — 100-і роковини смерти Тараса Шевченка — Історія — Українська еміґрація — Антирелігійна пропаґанда.

II. ВІСТКИ ТА ІНФОРМАЦІЇ:

Житлове будівництво — Мова — Мистецтво — Музика — Зв'язки з закордоном — Короткі вістки.

ЦІНА: одно число — 1 доляр; річна передплата (12 чисел) — 10 долярів, передплата на три роки — 25 долярів.

АДРЕСА:

„PROLOG"
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.